



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Consten, P.J.J.

Citation

Consten, P. J. J. (2019, November 19). *Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/82483>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page



Universiteit Leiden



The handle <http://hdl.handle.net/1887/82483> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Consten, P.J.J.

Title: Uit de suiker in de politiek: Het leven van de staatsman I.D. Fransen van de Putte (1822-1902)

Issue Date: 2019-11-19

Hoofdstuk 3

Naast de suiker ook in de tabak (1857-1862) en de politiek

Vanaf het midden van de eeuw hadden westerse ondernemers de residentie Bezoeki als tabaksland ontdekt.³⁸⁰ De sterke stijging van de prijzen stimuleerde na 1855 veel fabrikanten, zoals Van de Putte, om hun geluk in deze bloeiende cultuur te gaan zoeken.³⁸¹ In de jaren 1857 en 1858 had Isaäk de tabaksondernemingen Tamanan, Djelboek en samen met Lorentz Soekowono gekocht. Tegelijkertijd schoten de ondernemingen als paddenstoelen uit de grond in Bezoeki en omliggende residenties, zodat Lorentz er gemengde gevoelens bij begon te krijgen: 'Ik heb nog een buurman in mijn district gekregen die reeds hier en deels in Djember zal werken – het is de jonge Schiff – alles wil tabak planten en de crisis van op de flesch gaan is er nog niet tusschen in zoodat de stroom snel loopt.'³⁸² Alleen al in het district Loemadjang, grenzend aan Bezoeki, waren in 1861 57 ondernemingen actief en er werden nog 20 bijgebouwd. In het district Djember in de residentie zelf waren dat jaar negen tabaksondernemingen in aanbouw.³⁸³ Lorentz meldde Van de Putte dat de artillerist luitenant-kolonel Kellerman ook in Djember tabak kwam planten en constateerde dat alle ogen op Bondowoso gericht waren. Van Pradjekan tot aan Djember hadden zich veertien andere ondernemers gevestigd en het was volgens Lorentz nu zaak de concurrentie af te schrikken.³⁸⁴ De sterk opkomende mededinging was een onderwerp dat in het wereldje speelde. De overstap naar de tabak was in de tweede helft van de negentiende eeuw zo gangbaar dat deze vorm van carrière het bracht tot een hoofdrol in een destijds ongekend populair boek. Het jonge fictieve personage Van Tuyll ging in de 'realistische' roman *Uit de suiker in de tabak*³⁸⁵ van P.A. Daum, evenals Isaäk, vanuit de suiker zijn geluk beproeven in de tabaksproductie op Java. Net als veel van zijn reëel bestaande tijdgenoten wilde de romanfiguur in de Oost bewijzen dat hij financieel succesvol zou kunnen zijn, nadat hij als mislukking naar Indië gestuurd was. Een loopbaan in de tabak was dus een nieuwe trend waar oude en jonge ondernemers in de Oosthoek van Java met het grootste gemak goud geld zouden gaan verdienen.³⁸⁶

In de tabak zou Van de Putte bovendien zijn gedachten omtrent de nieuwerwetse filosofie van vrije arbeid kunnen beproeven. Hij was overtuigd geraakt van de tijdelijkheid van het cultuurstelsel met zijn gedwongen arbeid en hij zag al snel de voordelen van vrije werving van werkrachten. Van de Putte kon met zijn tabaksondernemingen alle mogelijkheden uitproberen om te kijken hoe deze 'vrije arbeid', waarin het principe van vraag en aanbod gold, uitwerkte in de praktijk. Hij kreeg in de omringende *desa's* overwegend met individuele, eigen grond bezittende boeren te maken die zich officieel buiten het keurslijf van het cultuurstelsel konden bewegen. Maar hoe was de realiteit? Konden de *tani's* zich daadwerkelijk als vrije tabaksplanters gedragen binnen de maatschappelijke structuur in Bezoeki? In het vorige hoofdstuk kwam duidelijk naar voren dat alle lagen van het bestuur in de residentie met elkaar samenhangen en de suikerriet plantende boer zich

³⁸⁰ J. Tennekes, 'De bevolkingsspreiding der residentie Bezoeki in 1930', *Drie geografische studies over Java. Feestbundel ter gelegenheid van het negentig jarig bestaan van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap* (Ts KNAG LXXX) (Leiden 1963), 369.

³⁸¹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 137.

³⁸² AStGR T.A.N Lorentz aan I.D Fransen van de Putte, 18 februari 1858.

³⁸³ 'Iets over de vrije tabakcultuur op Oost-Java', *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, eerste deel, vijfde aflevering* (Zaltbommel 1863) 311.

³⁸⁴ AStGR T.A.N Lorentz aan I.D Fransen van de Putte, 15 augustus 1858, 15 juli 1860.

³⁸⁵ P.A. Daum, *Uit de suiker in de tabak* ('s Gravenhage 1977).

³⁸⁶ Veel werd goud in zijn handen, maar natuurlijk niet alles. In de suiker en de tabak had hij succes, maar het opzetten van een rijstpelmolen in 1853 in Soekowono, samen met Lorentz, mislukte. De rijstpelmolen werd korte tijd later omgebouwd tot de tabaksonderneming Soekowono.

NA Archief Lorentz, 2.21.183.51, inv.nr.75, T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 30 juli 1853; Pekelharing, 'Fransen van de Putte', 358.

daarnaar te schicken had. Eigenlijk kon deze zich alleen door incidentele wraakacties verzetten tegen de dwang van bovenaf. Was dat nu voor de tabaksplanters anders?

Daarnaast kreeg iedereen met de zware natuurlijke omstandigheden op Java te maken. Ziektes bedreigden de inheemse bevolking en de Europeanen voortdurend en gaven het begrip tropenjaren een concrete betekenis. De fysieke omstandigheden wogen zwaar bij Van de Puttes beslissing in 1859 definitief terug te keren naar Nederland. Hij rondde zijn brochure over de uitbesteding van de suikercontracten af gedurende de terugreis, waarin hij een deel van zijn bestuurlijke ideeën ontvouwde. Hij droeg in zijn boekje de politieke aspiraties uit die hij zich sinds zijn vertrek naar Java in 1849 was gaan vormen. Nadat eerst de gang van zaken in de tabaksindustrie beschreven is, worden hieronder zijn gedachten over de in zijn ogen in Indië noodzakelijke sociaal economische veranderingen, vormgegeven door zijn ervaringen in de suiker en de tabak, op een rijtje gezet. Hij arriveerde als liberaal in Nederland in 1859 en hij wilde de ervaringen, die hij had opgedaan op Java, te gelde maken, door zich meteen verkiesbaar te stellen voor de Tweede Kamer. Zijn uit Java meegenomen 'politieke programma' droeg hij in zijn aanstaande leven als politicus mee en dat bepaalde grotendeels zijn agenda op het Binnenhof.

Een tabakslicentie

De particuliere tabaksindustrie had zich in het oosten van Java na 1855 kunnen vestigen en was kleinschaliger dan de gouvernementstabaksindustrie. Bij laatstgenoemde ondernemingen moesten planters lange afstanden afleggen tussen de plaatsen van de aanplant en de verwerking van de tabak. In de particuliere industrie werd de tabak daarentegen op kleine percelen dichtbij de woonplaats van de planters verbouwd en verwerkt. Zo bestond Soekowono, dat Isaïc samen met Lorentz bezat, uit een hoofdetablisement en uit enkele veel kleinere, zo'n vier bouw (1 bouw=0,7 hectare) grote, onderneminkjes, die allemaal dicht bij de *desa* lagen.³⁸⁷ De particuliere tabakssector was dan ook veel geliefder bij de bevolking dan de gouvernementele.

De Europese ondernemer had een licentie nodig van het gouvernement om vrijwillige overeenkomsten te sluiten met een boer, die hij in de regel aan zich bond met voorschotten. Het zaad voor de aanplant, de *bibit*, verschaft de ondernemer en deze bouwde loodsen om de tabak te laten broeien, drogen en sorteren.³⁸⁸ Het zaaien namen de boeren voor hun rekening, wat soms letterlijk en figuurlijk de nodige voeten in de aarde had. Bij veel regen werd de grond vaak heel kleiig, waar moeilijk tegen op te ploegen was en wat het zaaien bemoeilijkte. Ondanks deze problemen bleken de Javaanse boeren toch bereid voor de Europese markt te gaan verbouwen en van de traditionele kerftabak, die een volkscultuur was, over te stappen op de kooltabak voor de export.³⁸⁹ Niet dat de marktwerking nu vlekkeloos verliep. Zo waren de boeren in Kediri bang dat hun hele oogst afgeschreven zou worden, indien voor de kooltabak te weinig betaald werd. De dorpelingen gingen dan toch liever de hun vertrouwde Javatabak planten, die in ieder geval nog aan de inheemse kooplieden gesleten kon worden. Daarnaast hadden de westerse ondernemers nieuwe tabaksoorten meegebracht die een betere verzorging nodig hadden en die veel gevoeliger waren voor de kwaliteit van de grond en voor het klimaat. De ondernemers wilden daarom volledig toezicht op de aanplant hebben en ze verplichtten de bevolking om hun aanwijzingen te volgen gedurende de groei van de jonge plantjes.³⁹⁰ Het was dus in de eerste plaats voor Van de Putte zaak het vertrouwen van de bevolking te winnen. Startproblemen dus waar de Van de Puttes mee te maken kregen. En

³⁸⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 11 januari 1882.

De kleine etablissementen heetten onder andere Plerian en Pelalangan. De voorzieningen waren daar overigens beperkter, want alleen op het hoofdetablisement stonden stenen gebouwen met meer faciliteiten.

³⁸⁸ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 137; Wertheim, 'De geest van het Oostindisch gouvernement', 308.

³⁸⁹ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 143; AStGR J.J. Ramondt aan I.D. Fransen van de Putte, 24 januari 1861.

³⁹⁰ Tennekes, 'De bevolkingsspreiding der residentie Bezoeki in 1930', 369; Willems, Raben, Bosma e.a., *Uit Indië geboren*, 61.

net als in de suiker moesten ze ook in de tabak met de inheemse hoofden werken. Jacques was de ene maand tevreden over de productie, de maand erna beklagde hij zich over een tekort aan werkvolk en was hij gefrustreerd over het districtshoofd dat hem voor zijn gevoel tegenwerkte. Maar hij wilde niet bij de pakken neerzitten. Samen met Lorentz, de administrateur van Soekowono, had hij besloten een *slamettan* (traditioneel religieus feest) te organiseren om het werk in de tabaksondernemingen voor de Javaanse planters aantrekkelijk te maken.³⁹¹ In mei 1858 meldde Jacques zijn broer zichtbaar opgelucht, dat de bevolking rond Tamanan, de enige onderneming die Van de Putte alleen bezat, ook voor de kooltabak gewonnen was. Hij berichtte Isaïc vol trots dat zestien boeren de voor de export gezaaide tabak produceerden waarvan er één 450 planten van zijn land had geoogst.³⁹²

De boeren produceerden dus meer en meer voor de vrije markt, maar meteen liepen ze tegen een ander probleem uit onverwachte hoek op. Door een te grote productie was de kwaliteit van de tabaksbladeren inferieur. De ondernemingen waren zo productief geworden - met als gevolg voor de markt veel waardeloze tabak - dat Van de Putte zijn administrateurs een brief schreef vol instructies hoe in de naaste toekomst te handelen. 'Wij zijn nu zeker van eene zaak, dat is dat het volk gaarne kooltabak wil planten, en geleerd door de ondervinding zullen wij nu de zaak omkeeren, en den aanplant regelen naar de capaciteit van onze loodsen en ons kapitaal en niet naar de wil der planters'.³⁹³ In de tabak gaan betekende namelijk niet alleen tabak van goede kwaliteit verbouwen, maar tevens niet te veel maar ook niet te weinig loodsen optrekken om daarin het product te verwerken. In de eerste plaats moesten de opslagruimtes met beleid geplaatst worden, want hoe meer loodsen, hoe meer aanbod met het risico van de levering van tabak van matige kwaliteit. Van de Putte wilde dat de administrateurs in het vervolg geen slechte tabak meer aannamen en planters die door verwaarlozing of minder geschikte gronden een minderwaardig product aanbrachten van levering uitsloten. Maar ook nog om een andere reden konden de opslagruimtes niet in het wilde weg gebouwd worden. De vaak drie honderd meter lange bouwwerken moesten zo geplaatst worden dat er genoeg lucht of licht bij de tabak kon komen, anders zouden de bladeren verstikken of niet drogen en daarmee waardeloos worden. Op Soekowono werden er in korte tijd zestien gebouwd waarin 450.000 pikol tabak opgeslagen kon worden. Het was door materiaalgebrek overigens niet makkelijk nieuwe loodsen te bouwen en begin 1860 moesten de ondernemingen ook nog eens recht van opstal vragen. Het verplaatsen van bestaande loodsen omzeilde dit recht.³⁹⁴ Ze hoefden de boeren dus niet meer aan te sporen, integendeel, ze moesten 'den aanplant regelen en temperen'.³⁹⁵ De bevolking leken ze voor zich gewonnen te hebben en vanuit omliggende districten trokken zelfs gezinnen naar de *desa's* rond hun ondernemingen. De nieuwe administrateur Boon schreef een paar jaar later dat rond Tamanan de bevolking toegenomen was. 'Twee plaatsen waar bij mijne komst alhier geene huizen stonden, hebben reeds gedurende dit jaar twee aardige kampongs of buurten gevormd'.³⁹⁶

Het is echter de vraag of de boeren in alle gevallen vrijwillig voor Van de Putte, Boon en Lorentz plantten en zich in de *kampongs* bij hun ondernemingen vestigden. Rond Tamanan gingen de boeren in eerste instantie geen overeenkomsten aan, ze vertrouwden het nog niet. Van de Putte ging hulp halen. 'In Penangoenang hebben wij nog wat medewerking van den trouwen Caspersz nodig'.³⁹⁷ Caspersz bood ook Lorentz medewerking aan door de inheemse hoofden te verbieden zich te bemoeien met de tabaksaanplant en verkoop. Boeren moesten kunnen verkopen aan wie ze wilden,

³⁹¹ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 22 juli 1858.

³⁹² Ibidem, 22 mei 1858.

³⁹³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan T.A.N. Lorentz, J.L. Fransen van de Putte en L. Schiff, 12 september 1858.

³⁹⁴ AStGR L. Schiff aan I.D. Fransen van de Putte, 15 augustus en 15 oktober 1859, 30 januari 1860; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 8 januari en 19 september 1858.

³⁹⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan T.A.N. Lorentz, J.L. Fransen van de Putte en L. Schiff, 12 september 1858.

³⁹⁶ AStGR A.J. Boon aan I.D. Fransen van de Putte, 27 februari 1861.

³⁹⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 29 juni 1858.

dus ook aan de onderneming Soekowono waar Lorentz de scepter zwaaide.³⁹⁸ Als iemand in de tabak ging, werd hij gewaarschuwd vooral een goed contact met de ter plaatse regerende binnenlandse bestuursambtenaar te bedingen, want veel hing af van de 'ouwe'. 'Indien *hij* niet wil meewerken tot de goedkeuring der huur-overeenkomsten als anderszins, dan krijg je niets gedaan; wanneer *hij* je bemoeilijken wil bij levering of arbeid door de bevolking, dan staat je onderneming stil; verlangt hij je tegen te werken, dan groeit zelfs de tabak niet op je land.'³⁹⁹ Isaacs jongste broer Jacques, die administrateur van Tamanan geworden was, kreeg snel inzicht in de plaatselijke verhoudingen en maakte ook graag gebruik van dit goede contact. Jacques verzocht, voor de afvoer van de tabak van Tamanan, aan de assistent-resident toestemming om door herendienstplichtigen een brug over een rivier aan te laten leggen. De bevriende ambtenaar stemde hier meteen mee in. Wel moest de administrateur een feest, een *slamettan*, of een geldelijke vergoeding aan de arbeiders geven. Dit om te voorkomen dat er later problemen van zouden komen of dat hen onregelmatigheden ten laste gelegd zouden worden. Om ervoor te zorgen dat het werk ook uitgevoerd werd, ging Jacques er vanuit dat Caspersz een 'kleine *prentah*' zou geven.⁴⁰⁰

Ook Lorentz vroeg meerdere malen om de hulp van Van de Putte en Caspersz om het districtshoofd aan te sporen de zaken te regelen. 'De wedono slabakt [lui zijn, het werk laten versloffen, pc] op 't oogenblik dat mij nogal bezorgd maakt maar hoop door de komst van u met den heer C meer wat voortgestuwd zal worden'.⁴⁰¹ Het ging om bamboe voor de tabakslodsen waarvoor de *wedono* van Caspersz vijftien dagen de tijd had gekregen om het materiaal op Soekowono af te leveren en blijkbaar te laat mee was. Lorentz was blij dat Caspersz opnieuw het inheems hoofd hierover aanpakte, want zelf kreeg hij het kennelijk niet voor elkaar.⁴⁰² Hem was er alles aan gelegen de Nederlandse bestuursambtenaren tevreden te stellen, want hij had ze hard nodig om de zaak draaiende te houden. Caspersz kwam samen met de resident op bezoek en het hoofd van het gewestelijk bestuur hield erg van zuurkool met spek. Beide had Lorentz niet, maar snijbonen kon hij wel op tafel krijgen en hij vroeg of Van de Putte een stuk spek had om zo aan zijn 'roeping' te kunnen voldoen, zoals hij het zelf noemde.⁴⁰³ Dat was hard nodig, want de resident had hij in het voorjaar van 1858 niet op zijn hand en ook enkele maanden later was hij in dit opzicht nog niets opgeschoten. De bevolking rond de tabaksonderneming Soekowono, die tabak plantte voor hem, werd op een gegeven moment door de betreffende resident opgedragen weg te gaan. Lorentz kreeg dit te horen van één zijner *mandoers*:

'toen het hooge woord eruit kwam dat er eerst volk was opgeroepen uit de desa's waar hij tabak van ontvangt en uitplant en nu het terrein was opgemeten was alles op last van hoogerhand; dat dergelijk onderneming welligt niet welgevallig is in het oog van de resident. Ziedaar den geest die er heerscht, reeds doorgedrongen bij onze eigen mandoers'.⁴⁰⁴

Lorentz kreeg regelmatig tegenwerking van het Binnenlands bestuur die hij niet kon neutraliseren. De communicatieve vaardigheden van Van de Putte waren beduidend groter. Hij was een zeer bedreven netwerker. Lorentz was weliswaar bepaald niet onbekend met het reilen en zeilen in de Indische wereld en het omkopen ging hem goed af. De *wedono* in zijn district wilde graag een fijn

³⁹⁸ Maar er waren ook grenzen aan de hulp. Lorentz, of beter de tabak leverende *desa's*, kregen geen herendienstvrijstelling van Caspersz, een bevoegdheid die de ambtenaar ook had.

NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr 35, J.A. Caspersz aan T.A.N. Lorentz, 10 januari 1859; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 24 september 1858.

³⁹⁹ Daum, *Uit de suiker in de tabak*, 197.

⁴⁰⁰ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 12 april 1858.

⁴⁰¹ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 9 november 1856, 13 januari 1857, 12 juli 1858.

De prijs van de spullen was door de bestuursambtenaar vastgesteld op 3 duiten per stuk.

AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 12 mei 1857.

⁴⁰² AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 16 januari, 2 februari 1857.

⁴⁰³ Ibidem, 12 april 1858.

⁴⁰⁴ Ibidem, 17 september 1858.

zwart pak en hij liet dit voor de inheemse ambtenaar uit privémiddelen maken. Het districtshoofd leverde de administrateur daarvoor in de plaats een paar ferme jongens die de handen uit de mouwen konden steken.⁴⁰⁵ Maar de flair om een bestuursambtenaar echt voor zich te winnen, zoals Van de Putte dat kon, leek hij niet te hebben. Voor de medewerking, zowel bij suiker- als ook bij de tabaksondernemingen, wilde Isaïc de assistent-resident dan ook hartelijk bedanken bij zijn vertrek uit Indië. Hij liet als afscheidscadeau een duur zilveren theeservies met Van de Puttes naam erin gegraveerd in Amsterdam kopen. Caspersz had Lucie altijd mooie cadeaus gegeven maar bovenal was hij altijd zeer coöperatief geweest.⁴⁰⁶ De hulp van een ambtenaar als Caspersz had mede geleid tot het succes van Van de Putte als ondernemer op Java.

Het bovenstaande maakt duidelijk dat de vrijwillige tabaksplanters vooral op papier vrij waren, want ook bij hun aanplant en oogst deden de *prentah's* hun werk voor de ondernemers. De boeren in de *desa's* rond Tamanan en Soekowono hadden te maken met *lurahs* die hen verboden voor Lorentz en Van de Putte te planten. Net als in de suiker rekenden ze op de invloed van het *magangstelsel* en wist de *wedono* wat hem te doen stond in het belang van zijn eigen loopbaan. Vrijwillige aanplant in de tabak hing dus sterk af van de instelling van het betrokken dorpshoofd anders werd het verantwoordelijke lid van de *priyayi* aan het werk gezet. En dan kon het gouvernement volgens Isaïc nog blij zijn dat met de instelling van de boer niets mis was: 'De Javaan is niet te lui om te werken, hiervan zijn duizenden bewijzen.'⁴⁰⁷ Van de Putte stelde zich echter ten aanzien van de boeren op dit punt enigszins paradoxaal op. Hij vond de *tani* aan de ene kant niet te lui maar hij was er tevens van overtuigd dat de boer door de 'mildheid van de grond en klimaat, en zijn geringe, gemakkelijk te bevredigen behoeften' niet erg geprikkeld werd tot werken en het ontbrak de inheemse bevolking aan een vooruitziende blik en ondernemersmentaliteit.⁴⁰⁸ Deze tegenstrijdigheid verklaart dan ook meteen waarom tijdelijke dwang voor hem wel degelijk waarde had, want de boer kon zo leren langer door te werken, ook nadat zijn 'geringe behoeften' bevredigd waren.⁴⁰⁹ Van de Putte maakte daarom, zowel in de suiker als in de tabak, van het *magangstelsel* gebruik. Hij had een andere keuze kunnen maken maar hij voelde zich door de 'omstandigheden', zoals zijn eigenbelang, gedwongen van het stelsel gebruik te maken. Dit was voor hem namelijk niet enkel een onontbeerlijk systeem om te voorkomen dat de *lurahs* de boeren weerhielden voor de vrije markt te werken, maar ook om de *tani* te leren een vrije arbeider te worden. Als een boer twijfelde om voor de exportmarkt te verbouwen en voor de zekerheid van de verkoop van inheemse kerftabak dreigde te kiezen, dan moest een *prentah* zijn werk doen. Pressie was dan noodzakelijk en het *magangstelsel casu quo* cultuurstelsel hadden volgens Van de Putte op dat soort momenten opvoedende werking. Dwang leidde boeren niet alleen op tot vrije arbeider maar leerde hen ook om te gaan met de risico's van de markt van vraag en aanbod.

Op Tamanan maakte de administrateur Boon onderscheid tussen een 'voor-, midden- en een naooogst'. Op Soekowono hadden ze na de vooroogst in de maanden juni tot en met augustus van 1860 geen regen gehad, waarna de lichte buien van september een zogenaamde doorslag in de bladeren bracht. Dat betekende dat de oliedelen ongelijk verspreid werden door het blad waardoor vlekken en schimmel ontstond. Alleen bijtijds overstapelen van de bladeren voorkwam volgens Van de Putte dit euvel.⁴¹⁰ Nadat ze de boeren, die niet 'gekneveld' werden door de *lurahs*, eerst voor zich gewonnen en later aangezet hadden minder te oogsten, leverde het produceren van een goede kwaliteit tabaksbladeren het volgende grote probleem op. Al doende moesten mannen als Lorentz

⁴⁰⁵ Ibidem, 31 juli 1858.

⁴⁰⁶ AStGr I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 12 juli 1858.

⁴⁰⁷ Van de Putte, *Uitbesteding van de suikercontracten*, 27.

Van de Puttes geestverwant, de hoogleraar P.J. Veth, was er in 1866 duidelijk over. Veth citeerde uit een lezing voor het liberale Indisch Genootschap dat een vrije tabaksplanter steeds meer produceerde.

P.J. Veth, 'De cultuur-wet', *De Gids* 30 (1866) 276.

⁴⁰⁸ Van de Putte, *Uitbesteding van de suikercontracten*, 27.

⁴⁰⁹ HTK 1861-1862, 8 juli 1862, 1000.

⁴¹⁰ AStGr A.J. Boon aan I.D. Fransen van de Putte, 27 februari 1861; J.J. Ramondt aan I.D. Fransen van de Putte, 24 januari 1861; I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 6 november 1867.

en Isaïc het proces optimaliseren. 'Maar ik zie uit een en ander dat wij niet veel van tabak afweten en wij bij de beste zorgen nog grote fouten zullen begaan die niet over een volgend jaar uit den weg geruimd zullen kunnen worden onder adviezen van een kennis'.⁴¹¹ Van de Putte had Lorentz zelfs een 'tabakshandleiding' cadeau gedaan.⁴¹² Net als de suikerfabrikanten sprongen de tabaksondernemers in het diepe en vertrouwden ze grotendeels op hun eigen gevoel. Want niet alleen moesten de boeren goede tabak aanleveren, daarna moest het product ook nog drogen, broeien en worden gesorteerd, de verantwoordelijkheid van de administrateur. Het was daarom zaak om de kennis te vergaren om die verantwoordelijkheid serieus te kunnen dragen.⁴¹³

Zo kwam voor Lorentz 'alles veel duidelijker uit' als de tabak eenmaal gebroeid had waarna een goede oversortering kon plaatsvinden.⁴¹⁴ Met het tabaksmerkenlijstje van een zekere Rulofs in de hand probeerden ze onderscheid te maken tussen de verschillende soorten en greep op het rijpingsproces te krijgen. Lorentz overtuigde zichzelf en schreef dat hij met een gerust hart zeer goede bladeren kon gaan sorteren die een bruine of donkerbruine kleur hadden met nog al veel spikkel en die dus rijp waren en een dik blad hadden.⁴¹⁵ Hij leerde met lijstjes de tabak te behandelen. Kennis die Lorentz al doende, horende en lezende in de cadeau gekregen handleiding verzamelde.

Lorentz en Jacques gingen, mede door hun gebrek aan kennis, afspraken met elkaar maken hoe de tabak te behandelen. Ze waren overeengekomen dat de tabaksbladeren in vier lengtes vastgebonden zouden worden om ze zo te laten broeien. Volgens Van de Putte moest overigens aan dit broeien (fermenteren) bij uitstek veel aandacht besteed worden, want dit proces bepaalde in hoge mate de geur en kleur van het blad.⁴¹⁶ Daarna volgde het sorteren met alle problemen van dien. Lorentz zag namelijk bij iedere oversortering toch nog betere kwaliteit tabak te voorschijn komen.⁴¹⁷ Een zakelijk contact gaf een welgemeend advies: 'Maar gij ziet dat het vooral op eene goede sortering aankomt en daarom kwam bij mij de vraag op, of gij, die zoo veel uitbreiding geeft aan uwe tabaksonderneming niet wijs zoudt handelen, een goede sorteerder uit Holland te ontbieden; door één cent verschil dekt gij de kosten van zoo'n snuiter. Wat dunkt u daarvan?'⁴¹⁸ Van de Putte nam de man serieus en hoopte daarom een expert uit Nederland te kunnen laten komen. Hij dacht aan een bediende van een makelaar of een jongen uit een grote tabakswinkel of sigarenmakerij die de Java tabak kende en goed zou kunnen komen beschrijven.⁴¹⁹ Het was volgens Lorentz zaak goede opzieners zo lang mogelijk in dienst te houden, want hun ervaring zorgde van jaar tot jaar voor een betere sortering. Oudere opzieners lieten zich niet gemakkelijk in de luren leggen door de *mandoers* met 'hun ingeslepen misbruiken', die nieuwelingen iedere keer weer leren moesten te doorzien, met alle gevolgen voor de onderneming.⁴²⁰ Hier toonde Lorentz opnieuw dat hij het inheems personeel wantrouwde.

Van de Putte probeerde het proces op alle mogelijke manieren te verbeteren. De fijnste sorteersters werden daarom extra uitbetaald, ze kregen een soort prestatieloon. En al het salaris werd, in tegenstelling tot de gang van zaken bij de gouvernementscultures, persoonlijk aan de

⁴¹¹ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 11 september 1858.

⁴¹² Ibidem, 18 juli 1858.

⁴¹³ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 15 augustus 1858; I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 21 januari 1882; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 2 juli 1857, 9 juni en 9 augustus 1858; I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 28 juli 1858; I.D. Fransen van de Putte aan T.A.N. Lorentz; J.L. Fransen van de Putte en L. Schiff, 12 september 1858.

⁴¹⁴ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 15 september 1858.

⁴¹⁵ Ibidem, 10 oktober 1858.

⁴¹⁶ Ibidem, 3 december 1858, 16 februari 1859.

⁴¹⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 20 oktober 1881 vel II.

⁴¹⁸ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 11 en 16 november 1858.

⁴¹⁹ AStGR J.M. Tiedeman aan I.D. Fransen van de Putte, 4 september 1858.

⁴²⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 29 juni 1858.

⁴²¹ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 16 november 1858; J.J. Ramondt aan I.D. Fransen van de Putte, 4 oktober 1861; L. Schiff aan I.D. Fransen van de Putte, 7 oktober 1861.

planters uitbetaald. Dit was één van de grote geheimen van het succes, zei Van de Putte ooit tegen zijn vriend en geestverwant Nicolaas Pierson (1839-1909). Eén van de boeren had namelijk eens aan Isaïc gevraagd aan wie hij zijn loon deels moest afdragen. Toen de planter te horen kreeg dat hij alles mocht houden en niets aan zijn dorpsheer moest geven, verklaarde deze dat Isaïc nu zoveel tabak kon krijgen als hij wilde. Van de Putte zag zoals gezegd de dorpsheer als de boosdoener, die door hun tussenkomst de cultuurproductie frustreerden en volgens Pierson had deze ervaring voor hem met betrekking tot het koloniale vraagstuk een beslissende invloed.⁴²¹

Nadat de tabaksbladeren in de loodsen gebroeid, gedroogd en soort bij soort in bossen gesorteerd en gebundeld waren, werden ze geperst. De pakken bleven dan nog een paar maanden liggen om te wachten op een nog eventuele verkleuring. De inferieure bladen werden dan steeds geler, om zo de slechte kwaliteit tabak er dan nog uit te kunnen halen. Ook het persen was van invloed op de tabaksprijs. Schiff, de mede-eigenaar van Djelboek, verontschuldigde zich bij Van de Putte voor de lage prijs van de oogst van 1860 door de te zware persing van de bladeren. Hij voerde hiervoor als oorzaak de defecte machine aan. Maar ook zei hij bij aanvang van zijn loopbaan vaak gehoord te hebben, dat het goed was zware balen te maken, want minder balen leverde minder vrachtkosten op.⁴²²

De balen werden na het afpakken goed gewogen, onder andere omdat de karrenvoerders regelmatig tabak tijdens het transport stalen. Ook werd er uit de loodsen gestolen en dat gebeurde in de regel niet door inbraak maar door de sorteesters die in hun sarong elke dag enkele blaadjes meenamen.⁴²³ Op de tabaksbalen verschenen letters die niet de tabakssoort aanduidden, maar een afkorting waren van het etablissement van herkomst. Het was belangrijk dat de letters er duidelijk op stonden, want de smaak van de bladeren verschilde per fabriek. En als een oogst goed was, moest wel voor de makelaars en de kopers duidelijk zijn van welke onderneming het hoogwaardige product kwam. Dit zorgde voor een goede naam voor de volgende veilingen.⁴²⁴ Het aanzien van de tabak wisselde ook per streek. In de jaren zestig stond de Blitar als de beste van Java te boek. Later viel deze eer de Bezoeki tabak te beurt, met name door de oogsten van Soekowono en Djelboek.⁴²⁵

Het product was eindelijk klaar voor vervoer. Ook het transport naar de kust van 500.000 pikols tabak over door heftige regens onbegaanbare bergwegen en bruggetjes met soms felle tegenwind was verre van gemakkelijk. Was de karavaan met koffiebalen uiteindelijk gearriveerd bij de haven, lagen daar meestal de *Triton* of de *Jason*, varende onder de vlag van Van Hoboken, te wachten op hun retourvracht. Op de heenreis waren de schepen geladen met kolen voor Pandji. In september 1857 nam de *Triton* de tabak als retourlading. Het toeval wilde dat Vis, onder wie Isaïc zijn laatste zeemansjaren als eerste stuurman gesleten had, gezagvoerder was op de *Triton*. Het werd zijn laatste reis, want met een geheel ondermijnd lichaam stierf de kapitein kort na aankomst.⁴²⁶

Uiteindelijk was het hopen dat de bossen, onderweg naar Nederland, genoeg gebroeid en voldoende secuur gesorteerd waren om op de veiling een goede prijs te kunnen maken.⁴²⁷ Hierop hadden Van de Putte en Lorentz geen greep. Lorentz gaf daarom uit frustratie Isaïc de tip om iedereen om hem heen het roken van sigaren aan te raden.⁴²⁸ De heer Anemaet van het handelshuis Reynst en Vinju zag zelfs voordelen in de oorlogsdreiging in Europa, omdat die 'gunstig influenceerde op de verbruik van tabak'.⁴²⁹ Anemaet had dan ook een groot belang bij een goede prijs voor de oogst van de eigenaren van Soekowono en als zaakwaarnemer hoopte deze natuurlijk op een mooie

⁴²¹ Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', 24.

⁴²² AStGR L. Schiff aan I.D. Fransen van de Putte, 28 juli 1860, 24 april 1861, 7 oktober 1861.

⁴²³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 27/28 oktober 1882.

⁴²⁴ AStGR L. Schiff aan I.D. Fransen van de Putte, 30 januari 1860.

⁴²⁵ E. Enthoven, *NV Deli-Maatschappij (1869-1929)* XI De handel (Amsterdam 1929).

⁴²⁶ AStGR A. van Delden aan I.D. Fransen van de Putte, 15 april 1857; I.D. Fransen van de Putte aan A. van Hoboken, 4 april 1858; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 13 januari 1857; A. van Hoboken aan I.D. Fransen van de Putte, 9 juni, 24 september en 24 december 1857.

⁴²⁷ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 16 januari en 2 februari 1857.

⁴²⁸ Ibidem, 15 juni 1858.

⁴²⁹ AStGR A.J. Anemaet aan I.D. Fransen van de Putte, 29 juni 1859.

opbrengst, ongeacht hoe die tot stand kwam. In 1859 ging dat niet van een leien dakje. Hij kon hun tabak niet kwijt. 'De kerels willen het niet, wat ik ook preek', vertrouwde hij zijn opdrachtgever toe. Van de Putte schreef dat de oogsten van 1858 en 1859, door het slechte sorteren en de grote hoeveelheden inferieure tabak, onverkoopbaar zouden zijn. Maar er waren zeker ook goede jaren. De oogst van 1856 van Soekowono had 250.000 gulden opgebracht en ze hadden weinig onkosten gehad, kortom, een topjaar.⁴³⁰

Anemaet deed overigens niet alleen uit eigenbelang erg zijn best om de tabak van Van de Putte te slijten. Hij had een hoge dunk van de Zeeuw en vond hem genereus, dus ook uit sympathie voor zijn cliënt wilde hij wel een stapje extra zetten. 'Ik heb de pretensie te gelooven dat gij van de zaak hebt afgezien uit vriendschap voor mij; wees overtuigd Van de Putte dat ik diep gevoel de groote verplichting die ik aan u heb en weet te appreciëren al wat gij voor mij hebt gedaan en nog doet.'⁴³¹ Dit sloeg ongetwijfeld op de referentie die Van de Putte over Anemaet in 1857 gegeven had waardoor deze met zijn al bestaande administratiekantoor deelgenoot kon worden van Reynst en Vinju. Het had hem geen windeieren gelegd en hij was Van de Putte dus zeer dankbaar.⁴³² Een collega van Anemaet omschreef Isaïc overigens ook als een loyale vent.⁴³³

Isaïc overwoog inmiddels vanwege gezondheidsredenen definitief terug te keren naar Nederland en hij wist niet goed wat hij in dat geval met zijn ondernemingen moest doen. Hij vond het een te zware aanslag op zijn kapitaal om Pandji aan te houden en de tabakszaken hielden volgens hem, door de beperkte persoonlijke invloed die een ondernemer erop had, te veel risico in om er veel kapitaal in te houden. De tabaksonderneming Tamanan wilde hij overdoen aan André en Jacques en Djelboek wilde hij tot 1860 zelf aanhouden. Pandji, dat hij voor een bedrag van 555.000 gulden overgenomen had in 1857, wilde hij graag aan André overdoen, die hij het aanbod voor 750.000 gulden.⁴³⁴ Van de Putte zou dus een aanzienlijke winst opstrijken na verkoop aan zijn broer. André kocht Pandji voor het afgesproken bedrag en bleek later niet een al te beste betaler, tot Isaïcs steeds grotere ergernis. Het wordt niet echt duidelijk waarom, maar Lorentz was ook niet echt te spreken over André toen die in naam van Isaïc de koop van Soekowono afwikkelde, dat Lorentz samen met Van de Putte ieder voor de helft bezat: 'Vergeef mij dat ik het zeg maar sindsdien noem ik André „een groot man in kleine zaken”'.⁴³⁵ Lorentz vond André blijkbaar geen karaktervol figuur. De spanningen tussen beide mannen liepen zelfs zo hoog op dat ze al snel besloten om zijn voogdij over Lorentz' kinderen maar beter 'grafwaarts te zien gaan'.⁴³⁶

Lorentz gaf aan bereid te zijn om Van de Puttes helft voor 200.000 gulden te kopen.⁴³⁷ Isaïc wilde zijn deel van Soekowono echter liever op naam van Jacques zetten, maar zijn jongste broer overleed vrijwel direct na Van de Puttes vertrek uit Indië. Daarna besloot hij voorlopig maar in tabakszaken te blijven. Tamanan stond al op André's naam en het leek Isaïc het beste de onderneming aan hem over te dragen. Het noordelijke deel van Soekowono wilde hij behouden als appeltje voor de dorst, zoals hij het zelf letterlijk noemde.⁴³⁸

Het geweld van de natuur

⁴³⁰ AStGR A.J. Anemaet aan I.D. Fransen van de Putte, 13 juli 1859; I.D. Fransen van de Putte aan T.A.N. Lorentz, J.L. Fransen van de Putte en L. Schiff, 12 september 1858; I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 4 januari en 3 februari 1857..

⁴³¹ AStGR A.J. Anemaet aan I.D. Fransen van de Putte, 28 september 1857.

⁴³² Godée Molsbergen, *Gedenkboek Reynst*, 26.

⁴³³ AStGR J.M. Tiedeman aan I.D. Fransen van de Putte, 2 januari 1858.

⁴³⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 13 juni 1858, 4 november 1859.

⁴³⁵ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 15 juli en 26 oktober 1860.

⁴³⁶ AStGR T.A.N. Lorentz aan A.S. Fransen van de Putte, 24 december 1860.

⁴³⁷ Ibidem, 25 september 1860.

⁴³⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 8 april 1867.

De natuur in Indië was voor de Nederlandse schatkist een weldaad. Het klimaat was uiterst geschikt voor onder andere koffie, tabak, suikerriet en thee, producten die de VOC eeuwen met winst verhandeld had. Toen de Compagnie in 1799 failliet was, begon dertig jaar later het cultuurstelsel de staatsfinanciën van de Nederlandse overheid op orde te houden. Maar de natuur gaf niet alleen, ze nam in de Oost zeker ook. Zo was onverwacht overlijden voor ondernemers en ambtenaren een bedrijfsrisico. In de Oosthoek van Java lagen dood en ziekte voortdurend op de loer. Ondernemers zoals Van de Putte waren evenmin helemaal gevrijwaard van een mogelijke aanval door een ontevreden werknemer, zoals ook het voorbeeld van Lunel liet zien. Ook werd rekening gehouden met de dreiging van een wraakactie door een gefrustreerde *desaman*. Bij de niet goed te duiden ziekteverschijnselen van Jacques werd gedacht aan vergiftiging door een ontevreden inheemse jonge arbeidskracht. Lucie beklaagde zich vlak voor haar definitief vertrek naar Nederland over de koetsier van Gayam, die ze brutaal vond en weggestuurd had. Als wraak zou deze de paarden vergiftigd hebben.⁴³⁹

Moesten vooral de districtshoofden waken voor wraakacties door boeren en *mandoers*, iedereen, van dorpeling tot resident, had voortdurend rekening te houden met de komst van allerlei ziektes. Maag- en darmproblemen waren een plaag die ieder moment kon komen opzetten en cholera-, typhus- en koortsepidemieën hielden regelmatig huis over heel Java. Van de laatsten werd vooral de inheemse bevolking slachtoffer, zoals gedurende de tyfusepidemie in 1847, toen in sommige dorpen nog maar twee of drie mensen waren blijven leven. De chef van de Geneeskundige Dienst meldde aan het gouvernement dat slechte huisvesting, kleding en voedsel de oorzaak waren.⁴⁴⁰ Deze epidemieën bedreigden de (Indo) Europese bevolking door de betere leefomstandigheden veel minder maar ze bleef, net als iedereen, vatbaar voor ziektes, die in de tropische omstandigheden in vele schakeringen voorkwamen. Zo moest Van de Putte in 1854 vanwege hevige koorts onderweg stoppen en enige tijd bij de controleur Bosch van Bondowoso blijven, om genoeg te herstellen om verder te kunnen reizen.⁴⁴¹ Jacques beklaagde zich op een gegeven moment over langdurige misselijkheid, krampen, diarree en braken. Pas na weken nam hij het besluit de dokter te consulteren, die dan uit de stad moest komen. Alleen in het uiterste geval werd de onderneming voor onderzoek in het hospitaal verlaten. Een tijdelijk vertrek van de fabriek was in de eerste plaats onaantrekkelijk omdat de zaak dan in de ogen van de administrateur onbeheerd achterbleef. En puur praktisch, de dagenlange reis naar de stad en het ziekenhuis moest over slechte paden in een heftig slingerende en vaak niet waterdichte koets volbracht worden, niet echt prettig bij misselijkheid en diarree, zeker in de regentijd. Isaïc was niet voor niets bij de controleur Bosch gebleven om krachten te verzamelen voor de voortzetting van de reis. Een dergelijke gastvrijheid was pure noodzaak om te overleven. Er waren geen hotels of andere uitwijkmogelijkheden in het geval van problemen, wat saamhorigheid binnen de koloniale gemeenschap stimuleerde. Bedrijven dachten daarom ook proactief en probeerden ziektes te voorkomen door eigen voedsel te verbouwen. Ze kweekten rijst en groenten en hielden er vee op na.⁴⁴² Als het kon, werd op de onderneming eerst heil gezocht bij allerlei middeltjes zoals Seltzer- en rijstwater of Oosterse medicijnen. Over bidara, bestaande uit het hout van de wortel van een boom die veel in Oost-Java voorkomt, werd gezegd dat het door haar gehalte aan strychnine bij leveraandoeningen en buikproblemen zou werken.⁴⁴³

Jacques dacht dat zijn problemen veroorzaakt waren door het vele paardrijden dat zijn spijsvertering in de war gebracht had. Het Europese personeel van een onderneming reed veel, vaak in de regen, langs de velden voor inspectie van de gewassen. Vooral de moesson kon de weerstand

⁴³⁹ AStGR Lucie Cornets de Groot aan A.S. Fransen van de Putte, 27 maart 1859.

⁴⁴⁰ E.Q. Hesselink, *Genezers op de koloniale markt: inheemse dokters en vroedvrouwen in Nederlandsch OostIndië, 1850-1915* (Amsterdam 2009) 73,77.

⁴⁴¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 24 november 1882.

⁴⁴² Beekman, *Paradijzen van weleer*, 346.

⁴⁴³ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 20 november 1858, 11 en 13 januari 1859, 28 mei 1859.

breken. Zo gezien was het herhaaldelijk aandringen van Jacques bij Isaïc om hem een regenbroek te zenden niet pietluttig, want voldoende bescherming tegen koude kon zelfs in het uiterste geval het verschil tussen leven en dood uitmaken.⁴⁴⁴ Bij Jacques lag het echter gecompliceerder, want de problemen bleven aanhouden. Na ruim twee maanden besloot hij tijdelijk van zijn onderneming te vertrekken voor onderzoek naar Malang, de dichtstbijzijnde stad, nadat hij door aanhoudende 'waterachtige uitlatingen zo mager als een brandhout' was geworden. In de dokter van Bezoeki had hij inmiddels geen vertrouwen meer.⁴⁴⁵ De arts in Malang, dokter Boon, dacht dat hij een aandoening aan de lever had en later meende Jacques door de hoge lichaamstemperaturen, dat hij een slecht werkende gal had. De koorts verdwenen na herhaaldelijk purgeren (= aderlaten of laxeren) kortstondig maar keerden even snel weer terug. Wat Jacques scheelde is nooit helemaal duidelijk geworden. Naast de onbestemde kwalen waaraan hij op Java al leed, had hij, op weg naar Nederland, aan boord van de *Patriarch Samhiri* ook nog last gekregen van roos en uitslag. Op 10 september 1859, twintig zeedagen verwijderd van Rotterdam, overleed hij op de mailboot. Hij was naar Nederland vertrokken om te herstellen, maar het was te laat. Hij werd in het bijzijn van onder anderen zijn vrouw Lucy Ihle, vader en broers Isaïc en Jan begraven in Goes. Enkele jaren later leek het drama zich te herhalen. Jan en Isaïc waren bang dat André dezelfde ziekte had als Jacques. André braakte op Pandji veel, net als de overleden broer. Van de Putte was bang voor eenzelfde afloop voor André. Onterecht bleek achteraf.⁴⁴⁶

Jacques en Isaïc waren op Java niet de enigen met buikproblemen, na verloop van tijd kregen alle Europeanen met deze kwaal te maken. Vooral diarree kwam zoveel voor dat Isaïc waarschijnlijk doelde op dit euvel toen hij over de opziener Appel schreef dat deze steeds met de broek in de hand liep.⁴⁴⁷ Isaïc zelf kreeg steeds meer last van zijn ingewanden, waardoor hij geen scherpe vruchten meer kon eten. Hij had veel last van aanvallen van hoofdpijn en Lucie was vaak ziek en leed aan een oogkwaal.⁴⁴⁸ De hoofdpijnen zouden Van de Putte ook na terugkeer in Nederland blijven teisteren, vooral als hij het druk had. Soms was het zo erg dat hij een paar dagen thuis bleef omdat de pijn niet te harden was. Verstek laten gaan was niets voor hem, zei hij zelf, maar de hoofdpijnen lieten hem soms geen andere keus.⁴⁴⁹

Maar het kon natuurlijk nog erger. Toen hij net op Pandji begonnen was, schreef Loudon over een jongeman die niet lang meer te gaan zou hebben.⁴⁵⁰ Niet bemoedigend allemaal voor iemand als Isaïc die net uit patria aangekomen was en voor wie het koloniale leven nog moest beginnen. Veel later leed één van zijn medewerkers aan de dodelijke ziekte tuberculose. De man gaf steeds meer bloed op en Van de Putte gaf hem na enige tijd op en verwachtte spoedig zijn overlijden.⁴⁵¹ Op Soekowono vond Lorentz dat het met de fysieke problemen bij de Europeanen om hem heen de spuigaten begon uit te lopen. Op een gegeven moment was Jacques al veertien dagen ziek en waren meerdere opzieners bij Lorentz onwel. Onder leiding van hun administrateur had het personeel daarom op Soekowono een raad belegd om na te denken over de mogelijkheden van geneeskundige hulp. Ze telden in hun kring drie ondernemers en elf opzieners. Hun idee was nu om elke opziener vijf gulden te laten inleggen en de onderneming zou daar dan nog vijftientig gulden per maand bovenop doen. Het genereerde volgens Lorentz een dermate groot bedrag dat zij niet meer naar de dokter in Malang, ruim 130 kilometer van Soekowono, hoefden te gaan, maar dat de 'pil' naar boven kon komen. Het bespaarde de zieke een verschrikkelijke tocht en de onderneming geld, want het

⁴⁴⁴ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 17 december 1858, 11 juli en 4 oktober 1858.

⁴⁴⁵ Ibidem, 13 januari 1859, 6 december 1858.

⁴⁴⁶ AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 3 december 1858; J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 26 maart en 28 mei 1859; I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, 22 juli 1861.

⁴⁴⁷ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 13 juni 1858; J.A.A. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 8 oktober 1859.

⁴⁴⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 31 juli 1858.

⁴⁴⁹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.A.A. Fransen van de Putte, zp/zd, 21 juni 1864.

⁴⁵⁰ AStGR J. Loudon aan I.D. Fransen van de Putte, 18 september 1850.

⁴⁵¹ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 30 augustus 1858.

personeelslid hoefde niet gemist te worden.⁴⁵² Ziektes vormden een dermate grote bedreiging dat er later op Soekowono zelfs een arts in vaste dienst was. Het had trouwens nog een ander groot voordeel om niet meer naar beneden te hoeven gaan, vertrouwde Lorentz aan Van de Putte toe: 'ik moet u entre nous toch zeggen dat dat Malang mij maar half bevalt, er komen zoo weinig vandaan mij dunkt het kerkhof moet daar eene onmiddellijke uitbreiding erlangen.'⁴⁵³ Door 'boven te blijven' hoopte Lorentz een reis naar het veel warmere Malang te ontlopen. Illustratief in dit opzicht waren ook de bedenkingen van de huisonderwijzer en latere hoogleraar in de Nederlandse letterkunde Jan ten Brink (1834-1901). Deze vroeg zich af of les geven aan de kinderen op de suikerfabriek Olean in Bezoeki, waar hij welkom was, wel de inkomsten waard waren. Volgens hem was het algemeen bekend dat rond de hoofdplaats van de residentie 'kwaadaardige koortsen' heersten.⁴⁵⁴

Van de Putte was dus, net als anderen om hem heen, regelmatig onwel. Zo ook in 1850, toen hij ziek in bed lag op het moment dat Loudon op Pandji aankwam om de fabriek te openen. Hij had zelfs zulke hevige koortsen dat Loudon een maand moest blijven en zelf in juni de eerste rietstokken in de persen moest stoppen.⁴⁵⁵ En wat te denken van Lucie, die na een lange reis over zee en door het binnenland van Java, niet veel tijd kreeg om te acclimatiseren. Vrij snel na haar aankomst op Pandji werd ze zwanger. Hun eerste dochter werd op 5 februari 1852 geboren en al vlug was ze weer in verwachting. Misschien waren er complicaties, want ze beviel niet op Pandji maar in Simpang in Soerabaya op 10 augustus 1853 van de tweede, de kleine Lucie. Een paar maanden later was hun enige zoon Johan Hora, op komst, die ongeveer op de kop af een jaar daarna (16 augustus 1854) 'gewoon' op Pandji ter wereld kwam. Isaäk en Lucie kregen in totaal vier kinderen. Twee jaar voor hun definitief vertrek uit Indië werd ook nog Jeanne Louise (4 maart 1857) geboren. In drie jaar tijd had Lucie dus op hun afgelegen onderneming onder tropische temperaturen drie kinderen gebaard en dat in een era waarin vrouwen en baby's ook onder meer luxe omstandigheden grote kans hadden in het kraambed te sterven. Het moet voor haar in de gegeven situatie een aanslag op lichaam en geest geweest zijn.

Jacques was zijn fiducie in de dokter uit Bezoeki al snel kwijt geraakt. Als je ziek werd in de Oosthoek van Java, moest je er maar het beste van hopen. Lucie en Isaäk hadden voorbeelden genoeg van ellende. Personeel dat tuberculose kreeg en Van de Puttes vriend s'Jacob verloor in Soerabaya in 1852 zijn vrouw na vier jaar huwelijk. Ook één van s'Jacobs zonen stierf jong en dit maakte indruk.⁴⁵⁶ Zwanger zijn en bevallen was op Java, en zeker op Pandji, tot op zekere hoogte het noodlot tarten. Maar niet alleen in de Oosthoek heerste de dood. Een hoge ambtenaar schreef in 1864 dat zelfs in het 'gezonde' Batavia veel Europeanen stierven. April leverde nog het gunstige cijfer van twaalf sterfgevallen op, maar in mei waren er 104 doden te betreuren en in de eerste helft van juni al 65, onder wie velen afkomstig uit de 'fatsoenlijke klasse'. Op een bevolking van rond de vierduizend totoks en Indo-Europeanen was dat een huiveringwekkend groot aantal.⁴⁵⁷ In verband met zijn gezondheid hoopte Jacques dan ook dat Isaäk, om meer kennis over land en volk te vergaren, niet te ver ging reizen over Java, bijvoorbeeld maar tot Malang en Soerabaya. Isaäk leek deze woorden serieus ter harte te nemen, want hij was van plan tot 1860 op Java te blijven. Maar door de fysieke problemen van hemzelf en Lucie, die zich vlak voor hun definitief vertrek naar

⁴⁵² AStGR T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 30 november 1858.

⁴⁵³ Ibidem, 19 september 1859.

⁴⁵⁴ AStGR J. van der Zweep aan I.D. Fransen van de Putte, 2 februari 1861; A.J. ten Brink aan I.D. Fransen van de Putte, 3 juni 1861.

Ten Brink maakte in 1861 toch afspraken om naar Bezoeki te reizen om aan Van der Zweeps kinderen op de suikeronderneming Olean les te gaan geven. Van de Putte behartigde de belangen van Van der Zweep in Nederland en maakte de afspraken met Ten Brink en verleende hem waarschijnlijk ook de voorschotten voor de reis.

AStGR A.J. ten Brink aan I.D. Fransen van de Putte, 19 augustus 1861.

⁴⁵⁵ Boels e.a., *Eer en fortuin*, 128.

⁴⁵⁶ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 23, I.D. Fransen van de Putte aan F. Gervers, 18 juni 1852.

⁴⁵⁷ AStGR A. Prins aan I.D. Fransen van de Putte, 28 februari 1864.

Nederland beroerd voelde zodat bloedzuigers voor verlichting moesten zorgen⁴⁵⁸, besloten ze een jaar eerder naar Nederland te gaan.⁴⁵⁹ Misschien hebben al deze ervaringen er toe bijgedragen dat Lucie na hun terugkeer in patria in 1859 erg ziekelijk bleef. Ze verbleef lange periodes in kuuroorden om haar zenuwgestel weer tot rust te laten komen.

Ook moet niet vergeten worden dat het er heet was, zeker op Pandji dat lager lag dan de tabaksondernemingen. Isaïc sprak daarom over 'daarboven' als hij het over Soekowono of Tamanan had. Temperaturen van boven de 40 graden Celsius waren aan de orde van de dag. Alleen 's avonds, als de zon ondergegaan was, kon Isaïc zonder hoofddeksel buiten lopen. Met de hitte gingen soms ook lange periodes van droogte gepaard, die het leven nog onprettiger maakten. Isaïc maakte het mee, waarschijnlijk in 1853, dat er ruim acht maanden lang geen druppel regen viel, wat zelfs sommige planten al het blad had laten verliezen.⁴⁶⁰ Deze omstandigheden hadden hem begrip gebracht voor het werktempo van de inheemse werknemers, die in Europa als lui te boek stonden. Hij zou na terugkomst in Nederland dit vooroordeel proberen te bestrijden, want niemand kon zich volgens hem voorstellen hoe het was om onder de tropische zon op de zesde breedtegraad te werken.⁴⁶¹

Wat opvalt in dit opzicht, is het ontbreken van opmerkingen over insecten, reptielen en wilde beesten rond Pandji en Soekowono. Het moet er gekrioeld hebben van de sprinkhanen, muggen en allerhande parasieten. Johan Hora had het er overigens jaren later wel over, want hij 'vond het al te bar' hoe hij op Soekowono niet kon slapen van de muggen.⁴⁶² Ook apen en reptielen zoals slangen waren er in groten getale aanwezig. Daarnaast lag de onderneming zover in het binnenland dat het gevaar van een aanval van luipaarden altijd aanwezig was. Deze vorm van natuurlijk onraad noemde Van de Putte, in tegenstelling tot de meest onschuldige ziektes, in zijn brieven nooit. Blijkbaar was er nooit iets noemenswaardigs voorgevallen en hadden Isaïc en zijn gezin voor de dieren geen angst.

De natuur was echter niet alleen een gevaar voor de lichamelijke conditie, ook nog op een andere manier was ze dreigend aanwezig. In de suiker en de tabak hing veel af van het weer. Op Pandji had Van de Putte regelmatig last van regen en wind. In juli 1858 bijvoorbeeld had het 48 uur achter elkaar geregend, het vele overtollige water kon niet meer afgevoerd worden en zorgde voor de nodige hoofdbreken.⁴⁶³ In 1852 was hij bang dat 'verschrikkelijke regens' zijn winst wegspoelden, want deze sloegen het riet tegen de grond en beschadigden een deel van de suikerrietooft onherstelbaar.⁴⁶⁴ Van de Putte noemde het letterlijk een dobbelspel. Het weer komt en 'Hoogerhand' bepaalt.⁴⁶⁵ Hij moet menig slapeloze nacht gehad hebben.

De tabaksondernemer had naast natuurdreiging voor de oogst ook nog te maken met door bliksem en weer en wind vernietigde loodsden. Brandbaar materiaal mocht zich nooit in de buurt van de opslagplaatsen bevinden, want een ondernemer was als de dood voor vuur. Het overkwam Lorentz. De bliksem was eind 1858 in het dak van een loods geslagen, zodat vijftig voet van het dak verbrandde. De bevriende wedono schoot meteen te hulp, net als een fikse regenbui, waarmee een hele voorraad droge tabak in stapels en dertig duizend gulden aan planten in de hang gered waren.⁴⁶⁶ Hij kwam met de schrik vrij.

⁴⁵⁸ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 14 juni 1859.

⁴⁵⁹ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 20 november 1858; I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 31 juli 1858.

⁴⁶⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, 26 december 1881.

In 1853 beviel Lucie in het hospitaal van Simpang in Soerabaya. Langs de Tamarandelaan van het residentiehuis tot aan het hospitaal had hij gedurende die kurkdroke periode bijna alleen maar planten zonder blad gezien.

⁴⁶¹ NRC, 7 februari 1862; W. Tadema, *Indische brieven van Mr. Wop over koloniale hervorming* ('s Gravenhage 1866) 62.

⁴⁶² AStGR J.H. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 7 en 9 januari 1892.

⁴⁶³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 12 juli 1858.

⁴⁶⁴ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Cremer, 2 juni 1853, NA Collectie Fransen van de Putte, inv.nr.23.

⁴⁶⁵ AStGR I.D. Fransen van de Putte, 10 juli 1858.

⁴⁶⁶ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 21 december 1858, 3 januari 1859; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 21 december 1858.

De loodsen konden het ook door wind en regen flink te verduren krijgen. De *goedangs* (= opslagplaatsen) en de *rentjangans* (= overspanningen) op de ondernemingen waren van puur natuurlijk materiaal vervaardigd. De balken waren met elkaar verbonden door rotanverband, dat, met name bij de aanbouw, aan zon en regen blootstond en na verloop van tijd zijn kracht verloor. Gedurende de moesson kon een flinke wind de boel omblazen met alle gevolgen van dien voor de inhoud en dus de omzet van de onderneming. Op Soekowono hadden ze in 1861 geluk, want ondanks de matige westmoesson waren er felle rukwinden en windhozen die op de aangrenzende ondernemingen loodsen gewoon uit de grond gerukt hadden.⁴⁶⁷ Dertig jaar later ging de rampspoed ook niet aan Soekowono voorbij. Twee loodsen werden volledig vernield door een windhoos, waarbij het voor de ooggetuigen erop leek of een groot strijkijzer er overheen was gegaan, zo plat waren ze geslagen.⁴⁶⁸

Denkbeelden over koloniale politiek en bestuur

Van de Putte kreeg gedurende zijn verblijf op Java interesse in de koloniale politiek. Deze belangstelling was kort voor zijn vertrek naar de Oost als administrateur gewekt door een gesprek met de liberale burgemeester van Goes en lid van de provinciale staten van Zeeland J.C van der Meer Mohr (1790-1852). Zo vertrouwde Isaïc zijn gehoor in de Eerste Kamer jaren later toe:

‘In het najaar van 1848 voer ik naar huis uit Indië. Wij hadden over de grondwetsherziening van 1848 in Indië vernomen. Ik ging in dien tijd een paar dagen naar Zeeland en dineerde daar bij den burgemeester, een welsprekend advocaat, waar hij als lid van de dubbele Kamer de grondwet had helpen tot stand komen. Deze advocaat vertelde verhalen over zaken in Den Haag.’⁴⁶⁹

Had hij als stuurman op zijn reizen altijd een collectie boeken over onder meer politieke geschiedenis voorhanden, kort voor zijn vertrek naar Java leek het politieke vuur definitief in hem ontstoken te zijn. Vanaf toen had hij ook meer dan genoeg tijd om zich verder in de politieke verwickelingen in Den Haag te verdiepen, want rond Pandji was cultureel niets te doen. Er waren geen theaters en andersoortig vertier in de Oosthoek van Java, waardoor Isaïc direct na zijn aankomst in 1849 het politieke beleid en de geschiedenis van Indië ging bestuderen. Hij verzamelde een behoorlijke bibliotheek met koloniaal politieke werken en las de handelingen der Staten-Generaal in de krant. Vooral in de avond en op regenachtige dagen kon hij het lezen niet missen.⁴⁷⁰ Ook deed het verhaal de ronde dat hij op de veranda van zijn woning in zichzelf mompelend aan het debatteren was alsof hij al in de Kamer zat. Gedurende de laatste twee jaar van zijn verblijf op Java maakte hij meerdere reizen over het eiland om daaruit munt te kunnen slaan in de Kamer. Hij was zich, geïnspireerd door zijn gesprek met Van der Meer Mohr, aan het voorbereiden op het politieke werk.⁴⁷¹ Zo schreef hij in 1858 dat hij zijn zinnen had gezet op een zetel in het parlement en dat hij nog vol energie zat, die hij maar al te graag in het Kamerwerk wilde stoppen, want op het Binnenhof ontbrak het volgens hem aan specialisten.⁴⁷² Het was voor Van de Putte, volgens zijn eigen woorden zelfs ‘to be or not to be,

Op Soekowono bouwde Lorentz overigens loodsen nieuwe stijl, het zogenaamde ‘clippermodel’, omdat de oude te bedompt waren. Er bevond zich een middenstuk in en had ook nog eens de dubbele capaciteit.

I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 29 juni 1858.

⁴⁶⁷ AStGR J.L. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 22 september 1858; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 7 december 1858; J.J. Ramondt aan I.D. Fransen van de Putte, 24 januari 1861.

⁴⁶⁸ AStGR J.H. Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 23 december 1891.

⁴⁶⁹ HEK 1895-1896, 4 september 1896, 501.

⁴⁷⁰ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan J.H. Fransen van de Putte, zp/zd.

⁴⁷¹ HTK 1862-1863, 2 juni 1863, 894(2)

⁴⁷² H. Zillesen, ‘Isaïc Dignus Fransen van de Putte’, *Elsevier Maandschrift* 12 deel 23 (1902) 226; AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 31 juli 1858.

want werkloos in Holland houd ik het niet uit.⁴⁷³ Je zou kunnen zeggen dat hij van zijn hobby zijn beroep wilde maken. In 1869 vertelde hij in de Kamer dat hij uit persoonlijke motieven ook ideologisch bevoegen het politieke werk ter hand wilde nemen. Het suikercontract was hem niet in de schoot geworpen en zonder de hulp van familie, gouvernement en de eigenaren van Pandji, was hem vooral de medewerking van de inheemse bevolking uit de tijd op Java bijgebleven, die regelmatig natuurlijk ook afgedwongen was. Hij zei daarvoor dankbaarheid te betuigen door 'hier voor de belangen der inlandsche bevolking te strijden'.⁴⁷⁴ Isaïc had een blijvende sympathie voor de kleine man ontwikkeld.

Daarnaast waren de politieke tijden hem gunstig gezind, want in de jaren zestig stond in Nederland de koloniale politiek op de voorgrond. De ster van een man als Van de Putte kon hierdoor rijzen, waar hij zich al snel bewust van was. Zo zette hij zijn denkbeelden rond zijn vertrek van Java en op de mailboot naar Nederland in de vorm van de reeds hiervoor genoemde brochure deels op papier. Hij distantieerde zich van de praktijk van gunning van de suikercontracten. Dit maakte hem als liberale kandidaat geloofwaardiger want hij was daardoor geen onderdeel van de 'nationale ergernis' (zie hoofdstuk 2). Ondertussen discussieerde hij aan boord over de materie met een hoofdambtenaar van het departement van Koloniën, waarschijnlijk de latere auteur van de *Geschiedenis van het Kultuurstelsel* en lid van het Indisch Genootschap G.H. van Soest.⁴⁷⁵ Overigens merkte Van de Putte op dat een expert niet per se in Indië moest zijn geweest en benadrukte hij op de laatste pagina's van zijn boekje en later in de Kamer dat specialistische kennis ook opgedaan kon worden door veel kranten, brochures en circulaires te lezen. Volgens zijn necroloog Pierson keek hij beslist niet neer op mannen met enkel boekenkennis, zoals veel anderen uit de praktijk dat wel deden.⁴⁷⁶ De boeken van professor J.P. Veth (1814-1895), de Indië-deskundige bij uitstek, die nooit voet op Indische bodem zou zetten, waren volgens Pierson voor hem een voorbeeld hiervan.⁴⁷⁷ Het blijft natuurlijk gissen of Van de Putte dit ook algemeen, zoals voor zijn collega-politici, meende of dat hij het tot op zekere hoogte zei uit strategische overwegingen. Want als hij het alleenrecht op kennis van de koloniën claimde, zou dat een serieuze discussie met hem in de Kamer kunnen doodslaan. Daarnaast kon hij zelf met betrekking tot zijn politieke ervaring ook alleen maar terugvallen op weten uit kranten en brochures en hij moest daarom natuurlijk oppassen dat de bal niet teruggekaatst zou worden.

Van de Putte zocht op het Binnenhof niet alleen een uitlaatklep voor zijn overvloedige energie. Ook was zijn liefde voor Indië een grote drijfveer, want in 1864 sprak hij in de Kamer staand achter de groene ministerstafel: 'Zoo er iemand is, Mijnheer de President, wiens hart warm klopt voor het belang van dat schoon land, waar ik de gelukkigste dagen mijns levens heb doorgebracht, dan ben ik het'.⁴⁷⁸ Vanaf 1849 groeide hij binnen tien jaar tijd van een puur geïnteresseerde in de koloniale politiek op Java uit tot een raspoliticus, die vol hervormingsgedachten op met name economisch en bestuurlijk gebied zat en die in dit opzicht een missie had.

Gouverneur-generaal J. graaf Van den Bosch had, na een periode van modernisering onder de gouverneurs-generaal H.W. Daendels (1808-1811) en Raffles (1811-1816), met de invoering van het cultuurstelsel de heerschappij over de boerenbevolking door het Javaanse bestuur weer toegestaan. Na het verdwijnen van de VOC had het koloniale bestuur onder Daendels en Raffles het machtsmisbruik van de *priyayi* en de *lurah*'s teruggedrongen. Na 1830 was het weer de bedoeling dat de Nederlandse ambtenaren 'machtsmisbruik' door het inheems bestuur door de vingers zagen. Hierboven (hoofdstuk 2) is beschreven dat het Binnenlands Bestuur hier twee gezichten ging tonen.

⁴⁷³ AStGR I.D. Fransen van de Putte aan A.S. Fransen van de Putte, 31 juli 1858.

⁴⁷⁴ HTK 1869-1870, 6 november 1869, 100.

⁴⁷⁵ Maartje Janse, 'De geschiedenis van de 'Maatschappij tot Nut van den Javaan', 1866-1877. 'Waarheid voor Nederland, regtvaardigheid voor Java', *Utrechtse Historische Cahiers*, 20 (1999) nr.3/4, 37 noot 25; HTK 1862-1863, 4 december 1862, 363.

⁴⁷⁶ Pierson, 'Levensbericht van I.D. Fransen van de Putte', 25; HTK 1869-1870, 6 november 1869, 98.

⁴⁷⁷ Van de Putte, *Regeling en uitbesteding*, 87-88, HTK 1862-1863, 30 mei 1863, 872(2).

⁴⁷⁸ HTK 1863-1864, 11 maart 1864, 496(5)

Aan de ene kant werd het 'knevelen' door de *priyayi*, in dienst van de bloei van het cultuurstelsel, toegestaan. Aan de andere kant werd de Javaanse bestuurders het misbruik van gezag verweten.

Met het legendarische conflict tussen de assistent-resident Eduard Douwes Dekker en de regent Karta Natanegara in het district Lebak kwam deze hypocriete houding van het gouvernement echter ter discussie te staan. De aandacht voor de denkbeelden van Dekker verheldert ook de koloniaal politieke visie van Van de Putte. Dekker bestudeerde direct na zijn aantreden in januari 1856 het archief van zijn voorgangers en hij legde de *bupati* een vragenlijst voor over de door de bevolking geleverde herendiensten. Cultuurdiensten werden niet gevorderd omdat het dwangstelsel in Lebak niet bestond. In de kantlijn bij de antwoorden van de regent schreef Dekker 'misbruik van gezag' en vooral 'knevelarij'. Vrijwel direct stuurde hij een missive aan zijn meerdere, de resident C.P. Brest van Kempen (1815-1865), waarin hij de regent en diens schoonzoon, een *wedono*, beschuldigde van afpersing, onderdrukking en wanbestuur. Dekker vroeg Brest van Kempen onverwijld tot maatregelen over te gaan. De resident vond dit verzoek echter overhaast en na advies van de Raad van Indië besloot de gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist (1809-1887) Dekker over te plaatsen. De resident werd daarmee in het gelijk gesteld. Dekker accepteerde dit niet en trad terug.⁴⁷⁹ Volgens een recente biografie van de gouverneur-generaal zou Dekkers hoon en vijandigheid jegens Van Twist voortgekomen kunnen zijn uit de verwachting dat deze zijn kant en die van de *desaman* zou kiezen maar dat naliët. In plaats daarvan volgde een voor Dekker vernederende overplaatsing en als klap op de vuurpijl heeft Van Twist hem, toen hij verhaal wilde halen, nooit te woord gestaan.⁴⁸⁰

In de regel wisten of voelden (assistent-) residenten aan dat ze zich moesten aanpassen aan de hypocriete houding van het gouvernement en dat ze vooral de lokale verhoudingen dienden te accepteren. Dekker deed dit niet. Overigens is over het conflict nooit de onderste steen boven gekomen. Volgens de historicus H. de Jonge was Brest van Kempen beslist niet de dienstklopper die de Multatulianen in hem zijn gaan zien. De resident genoot het vertrouwen van de gouverneur-generaal en de Raad, met name door zijn staat van dienst als ambtenaar op Madoera. Het oproepen van de regent tot snijden van gras zonder toestemming van de assistent-resident en het voor een te laag bedrag opkopen van karbouwen waren weliswaar in Europese ogen vormen van afpersing en onderdrukking, voor de lokale bevolking was het normaal volgens De Jonge. In zijn ogen bezag Dekker de omstandigheden in Lebak te veel door een westerse bril, waar Brest van Kempen de lokale verhoudingen veel beter aanvoelde.⁴⁸¹ Deze discussie is eigenlijk nooit opgehouden.⁴⁸² Voorbarig of niet, als gevolg van de slechte afloop van de zaak voor Douwes Dekker zag in 1860 de *Max Havelaar* het levenslicht. Het boek zou meteen het nodige stof doen opwaaien en als een literair meesterwerk de Nederlandse geschiedenis ingaan. Max Havelaar en Multatuli zijn tot op de dag van vandaag een

⁴⁷⁹ Van der Meulen, *Multatuli*, 306-307.

⁴⁸⁰ J.C. Smelik, C.M. Hogensteijn, W.J.M. Janssen, A.J. Duymaer van Twist. *Gouverneur-generaal van Nederlands-Indië (1851-1856)* (Zutphen 2007) 79-80.

⁴⁸¹ Huub de Jonge, 'Eenen geest en lichaam afmattenden strijd' Brest van Kempen als bestuursambtenaar op Madoera', *Indische letteren Tijdschrift van de Werkgroep Indisch-Nederlandse Letterkunde* (Jaargang 4) nr.2 1989, 64-65.

⁴⁸² Direct na publicatie ontstond er in de Nederlandse en Indische pers discussie over de westerse vooringenomenheid van Multatuli. Nop Maas, 'Dat boek is meer dan een boek, het is een mensch. Reacties op Max Havelaar in 1860', *Over Multatuli* 29 (1992) 13-60. De polemiek, die hier niet volledig beschreven wordt, zette zich daarna vele decennia voort, waarin onder andere E. du Perron het voor Dekker opnam en R. Nieuwenhuys hem veroordeelde het inheemse bestuur te veel beoordeeld te hebben vanuit westers oogpunt. W.F. Hermans beoordeelde subjectief de kritiek op Multatuli van meerdere zijdes. Redelijk recent heeft D. van der Meulen een wetenschappelijke biografie geschreven. E. du Perron, 'Multatuli en de luizen. Aantekeningen bij een nieuw waarheidsboek over Multatuli', *Verzameld werk deel 4* (Amsterdam 1956) 542-546; R. Nieuwenhuys, 'Eduard Douwes Dekker', *Oost-Indische spiegel. Wat Nederlandse schrijvers en dichters over Indonesië hebben geschreven vanaf de eerste jaren der Compagnie tot op heden* (Amsterdam 1972) 559-602; W.F. Hermans, *De raadselachtige Multatuli* (Amsterdam 1976).

begrip. De eerste zelfs als een merknaam voor 'goede producten' uit de derde wereld, terwijl weinigen de namen Brest van Kempen en Duymaer van Twist nog iets zal zeggen.

Douwes Dekker stond vooral aan de conservatieve zijde. Zo druiste volgens Dekker Thorbeckes liberalisme tegen zijn eigen werkelijke liberale opvattingen van vrijheid van denken in, waarmee hij doelde op vrij onderzoek en publicatie daarvan. Dat andere liberalisme van Thorbecke was voor Dekker te veel gericht op de economische aspecten.⁴⁸³ Ook de ideeën van Van de Putte verwierp hij. Op het punt van het vrije ondernemerschap verschilden beide fundamenteel van mening. De auteur van de Havelaar zag in de ondernemer juist een probleem. In Lebak bestond het cultuurstelsel niet, maar daarbuiten zouden de suiker- en tabaksfabrikanten ieder een Graaf van den Bosch worden en in zijn ogen daarmee dus de rol die het gouvernement binnen het dwangstelsel gespeeld had, overnemen. Het was dus geen discussie over de afschaffing van het cultuurstelsel maar over machtsmisbruik. Dekker zag niets in de invoering van vrije arbeid op korte termijn en hield, gezien de omstandigheden, dan ook uit nood geboren vast aan het behoud van de cultuurdiensten. Hij had voor de toekomst wel al zijn gedachten over een alternatief voor het dwangstelsel. Hij stond voor een derde weg die noch conservatief noch liberaal was, maar zich tegen de uitbuiting van de Javaan zou keren en waarin de ondernemer geen plaats had. Volgens Multatuli dacht Van de Putte met betrekking tot de vrije arbeid als oud suikercontractant niet in de eerste plaats aan de Javaanse boer, maar aan het belang van de fabrikanten en hemzelf.⁴⁸⁴ Hij noemde Isaäc een 'Javase rijkworder', 'een fortuinzoeker die in elf, twaalf jaren tyds 3 miljoen guldens uit den Javaan heeft weten te persen.' De antipathie was wederzijds, volgens de oud suikerondernemer was de schrijver een 'mislukt genie'.⁴⁸⁵ Isaäc voelde zich onterecht aangevallen. In de Kamer benadrukte hij in 1869, zoals hiervoor al aangehaald, dat hij als ondernemer de medewerking van de bevolking zeer gewaardeerd had, zodat hij als politicus nu streed voor de boer en zijn gezin. Wel bevestigde hij het oordeel van Dekker door zijn belangen in de tabak te behouden na zijn vertrek uit Indië. Hij verkocht voor zijn beëdiging als minister dan wel zijn ondernemingen, maar deels gingen ze over op zijn directe familieleden en hij hield er persoonlijk bemoeienis mee. In 1863 werd hij een minister van Koloniën met privébelangen op Java.

Hiervoor is al iets gezegd over Van de Puttes economische en politieke ideeën, maar het is nodig zijn denkbeelden en achtergronden verder uit te diepen. In zijn ogen had de Nederlandse regering verzuimd het landelijk stelsel, ingevoerd in 1814 door Raffles en dat de Javaanse boer grond in bezit gaf tegen betaling van landrente, te herzien. Het voortbestaan daarvan was volgens Van de Putte één van de grootste obstakels voor stijging van de welvaart op Java. Erger nog, het had meer dan het cultuurstelsel geleid tot economische stagnatie en hongersnoden zoals die in Demak en Grobogan eind jaren veertig. Nagenoeg de helft van de inheemse bevolking van de beide regentschappen was omgekomen.

Van de Putte zag meer kwaad in het landelijk stelsel dan in het cultuurstelsel. Het laatstgenoemde systeem versterkte de uitwassen van de nalatenschap van Raffles, maar de dwang van de cultuurdiensten had de Javaanse boeren in ieder geval geleerd te werken en verantwoordelijkheid te nemen voor een werkgever. Deze druk leverde ook de vaardigheden op van een volwaardig vrije arbeider.⁴⁸⁶ De hervorming van het landelijk stelsel, het systeem dat de dorpshoofden juist zo veel macht bezorgde, had dan ook meer prioriteit dan het afschaffen van de cultuurdiensten. De Nederlandse regering had zeker sinds 1854 haar plicht op grove wijze verzaakt. In dat jaar was de Indische grondwet, het regeringsreglement, hervormd en was de overheid de opdracht gegeven het landelijk stelsel te herzien door de velden kadastraal op te meten om de landrente in het vervolg individueel te kunnen aanslaan. Dit was echter nog niet gebeurd vanwege, volgens Van de Putte, drogredenen zoals dat een Javaanse boer bang zou zijn om meer te moeten

⁴⁸³ Van der Meulen, *Multatuli*, 497-498.

⁴⁸⁴ C. Fasseur, *Onhoorbaar groeit de padi. Max Havelaar en de publieke zaak* (Amsterdam 1987), 9-10.

⁴⁸⁵ Dik van der Meulen, Gerlach Storm de Grave, 'Drie brieven. Multatuli, Tine en Edu Douwes Dekker', *Jaarboek Multatuli 2014* (Hilversum 2014) 16.

⁴⁸⁶ *HTK* 1861-1862, 8 juli 1862, 1000

betalen en dat het personeel voor het opmeten van de velden ontbrak.⁴⁸⁷ Hij zag het grootste struikelblok voor vooruitgang op Java in de inning van de landrente, want die degenen die dat deden, de dorpschoude, werden alleenheersers. Hij dacht zelf aan het geven van meer bevoegdheden aan de 'ondercollecteurs'. Die inden tot dan de landrente van de dorpschoude maar zouden tevens moeten gaan over de verdeling der velden en de aanslag van landrente in plaats van de *desachoude*.⁴⁸⁸ Dit zou een eerste stap zijn naar onafhankelijkheid van de gewone dorpling die zo meer geld overhield omdat hij niet meer met de manipulerende *lurah* te maken had.

Zag Multatuli in Lebak de regent als het probleem voor de vooruitgang, Van de Putte meende dat de dorpschoude de meeste problemen veroorzaakten zoals het verkrijgen van genoeg werkvolk of de steeds terugkerende sabotageacties. Zo zag hij de *lurah*'s als almachtige beschikkings over de verdeling van heren- en cultuurdiensten en als ontvangers van de landrente. Volgens Van de Putte maakten de *desachoude* op grote schaal misbruik van hun machtspositie en maakten ze de dorplingen wijs dat al het goede door hen was bewerkstelligd. De Europese ondernemers kregen daardoor met wantrouwende boeren te maken, wat hij aan den lijve ondervonden had. Schoude hadden *desabewoners* belet om zich als dagloner te melden op Tamanan. Met de binnenlandse bestuursambtenaar Caspersz had Isaac menig uur gesproken over zijn denkbeelden.

'De Javaan is door eeuwen in de dwingelandij zoodanig moreel vernietigd – zijn ikheid is zoodanig verdwenen dat hij niets meer doet dan op last van zijner schoude, ja de wil der schoude eerst tracht te raden! En daarnaar te handelen!! Hierin ligt het geheim van den strijd der vrijen en gedwongen arbeid'.⁴⁸⁹

Deze woorden van de bevriende ambtenaar zullen Van de Putte als muziek in de oren geklonken hebben. Isaac had gelijk wat betreft het machtsmisbruik van de dorpschoude, maar dat raakte natuurlijk ook zijn eigenbelang omdat de praktijken hem zakelijk in de weg zaten. Hij gedroeg zich als een echte 'koloniaal', want hij had bij zijn oordeel over de *lurahs* gemakshalve zijn eigen verzoeken om *prentahs* via de assistent-resident en de *wedono* uit te laten vaardigen, buiten beschouwing gelaten. Hij voelde zich daar gewoonweg niet schuldig over. Door de omstandigheden voelde hij zich gedwongen hulp te vragen aan Caspersz. *Prentahs* waren in zijn ogen eigenlijk geen eigenbelang maar een noodzakelijk kwaad om een onderneming zonder vrije arbeiders te kunnen leiden of om boeren voor de markt te laten produceren.

Het is dus niet verwonderlijk, dat de relatie tussen Nederlandse en inheemse ambtenaren gekenmerkt werd door onderdanigheid en hielentikkerij en met politieke manipulatie door de gouvernementsambtenaren.⁴⁹⁰ Als er problemen waren dan zocht een ondernemer als Van de Putte een bevriende assistent-resident, die vervolgens een districtschoude de *desa* instuurde om een oplossing te forceren, met soms fatale gevolgen voor het Javaanse schoude. Tegelijk was er veel kritiek in de koloniale samenleving, ook door Van de Putte, op het machtsmisbruik door dit inheems bestuur en Javaanse bestuurders werden openlijk omgekocht. Deze hypocrisie werd nog eens benadrukt door de inzet van spionnen door de ondernemers. Javanen werden geronseld en ingezet om informatie aan de fabrikanten aan te leveren over de gang van zaken binnen een *desa* of onderneming en over zoveel mogelijk zaken buiten het blikveld van de ondernemer die in het belang van de zaken konden zijn. Een zekere Spengler wist op een gegeven moment geen Javanen meer voor zich te winnen en 'nu zoekt hij Europeesche spionnen- het is een gladakker', reageerde Jacques. Op Soekowono had Lorentz ook een spion voor zich werken.⁴⁹¹

⁴⁸⁷ HTK 1862-1863, 4 december 1862, 362.

⁴⁸⁸ HEK 1862-1863, 30 juni 1863, 276(9).

⁴⁸⁹ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr. 64, J. Caspersz aan I.D. Fransen van de Putte, zp/zd, 8 augustus 1863; inv.nr. 35, Kontroleur aan assistent-resident Bondowoso, 20 oktober 1858.

⁴⁹⁰ Sutherland, *The making of a bureaucratic elite*, viii.

⁴⁹¹ AStGR J.L Fransen van de Putte aan I.D. Fransen van de Putte, 21 december 1858; T.A.N. Lorentz aan I.D. Fransen van de Putte, 21 december 1858.

De hogere inheemse en binnenlandse bestuursambtenaren streken winstpercentages op de cultuurdiensten op. Reinsma verklaart deze als een vorm van omkoping door de staat van zijn eigen ambtenaren, want deze zouden de mentaliteit om uit zichzelf ambtenaren der cultures te worden, ontberen. Ze wilden niet in stof gehuld de velden gaan inspecteren, maar hun oude rustige leven behouden. Uiteindelijk leidde het bonussysteem tot wanbeheer en werken met de ellebogen, bijvoorbeeld om de leiding te krijgen over een gewest dat veel 'cultuurprocenten' opbracht.⁴⁹² Ook Van de Putte plaatste kanttekeningen bij deze praktijk. Volgens hem kregen de ambtenaren te snel te veel inkomen, terwijl ze hun sporen vaak nog niet verdiend hadden in Indië. Hij vond het kwalijk dat bijvoorbeeld assistent-residenten jaarlijks duizenden guldens aan cultuurprocenten ontvingen voor opbrengsten in hun gewest dat in cultuur gebracht was toen ze als surnumerair, een jonge ambtenaar geselecteerd op de potentie om door te kunnen groeien, in dienst van het gouvernement traden.⁴⁹³

Kortom, de gratificatie maakte dat bestuursambtenaren en (dorps)hoofden binnen het cultuurstelsel hetzelfde belang hadden, namelijk een grote opbrengst van exportgewassen. Het systeem van cultuurprocenten had volgens hem ook de Nederlandse ambtenaren gecorrumpeerd en hen afhankelijk gemaakt van de Javaanse hoofden. Die mentaliteit, en dus de cultuurprocenten, moesten verdwijnen. De premies hoorden niet in een moderne bureaucratie thuis. Van de Putte wilde in Nederlands-Indië een samenleving vestigen met een rationele bestuursstructuur die de bewoners stabiliteit garandeerde. De regent van Lebak ontving als enige hogere inheemse bestuursambtenaar geen cultuurprocenten, want het dwangstelsel functioneerde niet in zijn district. Hij zorgde derhalve op zijn eigen wijze, manipulerend dus, dat hij aan een in zijn ogen gerechtvaardigd salaris kwam. Het was overigens bekend bij het gouvernement dat met name de *wedono's* door hun lage bezoldiging hun macht misbruikten en dat een salarisverhoging noodzakelijk was.⁴⁹⁴ Het lijkt dan ook niet gerechtvaardigd om de inheemse hoofden het machtsmisbruik volledig aan te rekenen, zoals Van de Putte deed.

Multatuli slaagde er niet goed in zijn derde weg van verheffing van de Javaan concreet uit te leggen. De liberale Van de Putte had door zijn ervaringen in de tabak wel een duidelijk beeld hoe de wereld er op dorpsniveau uit zou moeten zien. De Javaanse boer moest onder begeleiding economisch volwassen worden. Nu moest de *desaman* nog op taak werken of in toom gehouden worden omdat hij, zoals Van de Putte dat noemde, er 'bloeddorstig' op los plantte zonder beleid. Als het aan hem lag, dan zou de boer in de naaste toekomst onder het toeziend oog van de westerse ondernemer en binnenlands bestuursambtenaar op grond in eigen bezit voor de exportmarkt gaan planten. Particulier bezit in plaats van gemeenschappelijk grondbezit op dorpsniveau, de zogenaamde conversie. De conservatieven zagen communaal bezit als historisch erfenis volgens de *adat*, de liberalen hielden vast aan een volgens hen al eeuwenlang bestaand individueel grondbezit. Daarnaast wilde Van de Putte in het belang van de vrije arbeid geen landrente maar grondbelasting en vermindering van de herendiensten. Het manipulerende inheemse bestuur werd aldus buitenspel gezet en de boer kon tot *homo economicus* opgevoed worden. Van de Putte had uiteraard ook de belangen van de Europese ondernemer op het oog. Eigendomsrecht op een deel van de woeste gronden voor de fabrikant moest deze meer greep op de gang van zaken geven en zou de onzekerheid van ontbrekend werkvolk terugdringen, net zoals een vermindering van herendiensten daartoe zou bijdragen. Dit laatste was voor de koloniale gemeenschap acceptabel, want de koloniale superioriteit bleef duidelijk zichtbaar en toonaangevend. Van de Putte wilde op de korte termijn van boeren grondbezitters met volledig eigendomsrecht maken en die voor de Europese markt gingen verbouwen, en die op de langere termijn een middenstand zouden gaan vormen. Deze zou dan net zo gaan denken en handelen als de burgerzonen in Nederland, waarmee hij waarschijnlijk de zonen

⁴⁹² R. Reinsma, 'De cultuurprocenten in de praktijk en in de ogen der tijdgenoten', *Geld en geweten. Een bundel opstellen over anderhalve eeuw Nederlands bestuur in de Indonesische archipel* (Den Haag 1980) 62.

⁴⁹³ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.061, inv.nr.36, I.D. Fransen van de Putte, Manuscript 'De uitbreiding van de landbouw op Java'.

⁴⁹⁴ Fasseur, *Onhoorbaar groeit de Padi*, 5.

van winkeliers en ambachtslieden bedoelde, die met een kleine winst tevreden waren. Voor de conservatieven in Nederland en Indië was deze redenatie revolutionair.⁴⁹⁵

Van de Putte zag wel in dat er eerst nog veel veranderingen in de Indische maatschappijstructuur doorgevoerd moesten worden. Het cultuurstelsel moest met beleid ontmanteld worden en niet zo abrupt als gouverneur-generaal Duymaer van Twist en dominee en politicus Van Hoëvell dat wilden doen. Geleidelijke afbouw moest brokken voorkomen. Van de Putte had kritiek op het scenario van deze, in zijn ogen, twee 'ultra liberalen'⁴⁹⁶, die het cultuurstelsel vrijwel direct door het bestaande systeem van vrijwillige overeenkomsten, zoals bij de tabaksondernemingen Soekowono en Tamanan, wilden vervangen. Voor Duymaer van Twist waren de dorpschoufden onontbeerlijk en daarom een noodzakelijk kwaad. Hij zou op advies van de conservatieve J.C. Baud de autonomie van de *desa* en het gezag der dorpschoufden, die de grondpijlers van het Nederlandse gezag volgens Baud waren, gerespecteerd hebben. Volgens Van Twist waren bij inning van de landrente de *desa*choufden niet weg te denken, want hoofdelijke omslag door het gouvernement was volgens hem zonder hen niet uitvoerbaar. Van Twist zag wel de dreiging van te veel speelruimte voor de choufden, daarom moest volgens hem dan wel alles 'natuurlijk onder controle en waarborgen, zoo goed als die maar te vinden zijn.'⁴⁹⁷ Hier vond Van de Putte Van Twist te naïef, want hij geloofde niet in zo'n controlemechanisme. De mogelijkheid tot manipuleren in hun eigenbelang zouden de *lurah*'s volgens hem niet alleen binnen het cultuurstelsel nemen, maar dat machtsmisbruik zou blijven bestaan in dit systeem van vrijwillige overeenkomsten. Daar zouden geen waarborgen tegen opgewassen zijn. Hij sprak uit ervaring met zijn eigen tabaksondernemingen. Hij zag het systeem als een 'pandelingenstelsel', want er waren volgens hem slechts twee alternatieven om afspraken te maken. Als ondernemer moest je het dorpschouf omkopen, wat hij vooral zag gebeuren bij de vrijwillige aanplantingen zoals bij Soekowono en Tamanan. Om bijvoorbeeld karrenvoerders aan je te binden, was het volgens Isaäc zaak in te spelen op de 'verkwistende natuur' van de Javaan door hem voorschotten te geven.⁴⁹⁸ Een scenario, dat in zijn ogen erger was dan het cultuurstelsel, want je had door de manipulaties van de choufden en de voorschotten dan slechts met 'zogenaamde vrije arbeid' te maken.⁴⁹⁹

Van de Puttes ideeën kwamen deels overeen met die van de conservatieve oud-resident J.D. van Herwerden, die enkele brochures over vrije arbeid en het cultuurstelsel schreef. Zeker één ervan had de interesse van Isaäc gewekt en bevond zich in zijn collectie boeken en brochures op Pandji.⁵⁰⁰ Beiden zagen alleen heil in een geleidelijke afbouw van het cultuurstelsel, omdat de boeren anders overgeleverd waren aan het machtsmisbruik van de dorpschoufden. Als het cultuurstelsel te snel zou verdwijnen, dan zou ook volgens Van Herwerden de vrije arbeid, die ervoor in de plaats kwam, slechts 'zogenaamde vrije arbeid' opleveren.⁵⁰¹ Precies deze omschrijving gebruikte Van de Putte ook. De eerste keer in een brief aan Cornets, geschreven in november 1854⁵⁰², terwijl het stuk van Van Herwerden ongeveer drie maanden daarvoor gepubliceerd was. Daarna vervullen de 'zogenaamde vrijwillige overeenkomsten' een centrale rol in zijn brochure over de suikercontracten. Hij schetste daarnaast een zelfde beeld van de Javaan als Van Herwerden. Namelijk als mensen die

⁴⁹⁵ Reinsma, 'Sociaal-economische denkbeelden van Fransen van de Putte', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 70 (1957) 72; *HTK* 1861-1862, 27 mei 1862, 809.

⁴⁹⁶ P.A.S. van Limburg Brouwer, 'Koloniale kamerkout', *De Gids* 27 (1863) 264.

⁴⁹⁷ Jan Zwart, A.J. Duymaer van Twist. *Een historisch-liberaal staatsman 1809-1887* (Utrecht 1939) 74; AStGR A.J. Duymaer van Twist aan I.D. Fransen van de Putte, 1 augustus 1863.

⁴⁹⁸ R.Reinsma, 'Brieven van I.D.Fransen van de Putte uit diens planterstijd', *Bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap* 71 (1957) 177.

⁴⁹⁹ Van de Putte, *Regeling en uitbesteding*, 32, Fasseur, *Kultuurstelsel*, 147-148.

⁵⁰⁰ NA Collectie Fransen van de Putte, 2.21.066, inv.nr.8, Overzicht van boekwerken en administratieve stukken in 1859 meegenomen naar Nederland.

⁵⁰¹ J.D. van Herwerden, *Is overgang tot vrijen-landbouw op Java, zonder slooping van het stelsel van kultuur, nu reeds mogelijk?* ('s Gravenhage 1854) 34-35; J.D. van Herwerden, *Indië gelijk het geworden is en Nederland gelijk het dreigt te worden* ('s Gravenhage 1859) 48-50.

⁵⁰² Reinsma, 'Brieven uit diens planterstijd', 172.

liegen en vals getuigen en zich niet aan de werkafspraken houden. Ook maakten de oud-bestuursambtenaar en Van de Putte hetzelfde onderscheid tussen veld- en fabrieksarbeid.⁵⁰³ Vooral bij de arbeid aan de cultures, dus het werk op bijvoorbeeld de riet- en koffievelen, was dwang volgens hen voorlopig nog niet weg te denken. Voor Van Herwerden waren vrije arbeiders in de fabrieken totaal geen garantie dat vrije arbeid op de velden mogelijk was. Binnen de fabrieksmuren waren de Javaanse arbeiders nog goed te controleren, daarbuiten was de afstand tussen de opzieners en de boeren te groot. Van de Putte zag deze arbeidsmentaliteit ook als probleem en loste dit in zijn ondernemingen op door de veldarbeiders op taak te laten werken. Het heeft er alle schijn van dat hij de ideeën van de conservatief gebruikt en overgeschreven heeft. Met deze wetenschap is het dan ook niet meer verbazingwekkend dat Rochussen Van de Putte als 'vrij conservatief' omschreef.⁵⁰⁴

Afgezien van deze behoudende inslag, trad hij echter ook in de voetsporen van Van Hoëvell. Isaïc nam min of meer een positie tussen Van Hoëvell en Van Herwerden in. Van de Putte had hetzelfde vooruitgangdenken als de dominee, die hij echter te goedgelovig vond ten opzichte van de Javaanse boer en de *lurah*'s. Isaïc was door de praktijk gevormd, daardoor wantrouwend en sceptisch ten aanzien van de dorpschoude, hetgeen hem ook tot de gedachten van de conservatieve Van Herwerden bracht.

Binnen de suikerindustrie bestond geen kleinschalige opzet, zoals bij de particuliere tabaksverwerking. Een ondernemer was verplicht een suikercontract te sluiten en was daardoor aangewezen op het gouvernement dat in het bestaande systeem moest zorgen voor genoeg aanplant en voldoende arbeiders. Zou het systeem van suikercontracten afgeschaft worden en de suikerindustrie dus op particuliere basis georganiseerd worden, dan zou de ondernemer over gronden moeten kunnen beschikken. Zo was hij van voldoende aanvoer van riet- en loonarbeiders verzekerd, anders was de arbeidsintensieve fabriek moeilijk draaiende te houden en zeker niet rendabel. Zonder eigen grondbezit van de fabrikant op de woeste gronden zou de particuliere producent namelijk altijd rekening moeten houden met een gering aanbod van het product en mobiliteit van werkvolk voor de onderneming. Er was bijvoorbeeld nog genoeg empoel voor de boeren binnen het eigen agrarisch milieu van de *desa*.⁵⁰⁵ Of een dorpschoude verbood buiten het zicht van de gouvernementsambtenaar en de industrieel te werken voor de laatste.

Van de Putte vond een langdurige pacht van de ondernemer van woeste gronden en een volledig eigendomsrecht van de boer op de dorpsgrond noodzakelijk voor vrije arbeid en een particuliere suikerindustrie. Dat betekende een nieuwe economische ordening waarbij de boer, de ondernemer en de koloniale functionaris de hoofdrolspelers waren. Het inheems bestuur, met name in de persoon van de *lurah*, was in zoverre buitenspel gezet dat het in de toekomst wel een rol mocht blijven spelen, maar dan wel een zonder mogelijkheden tot machtsmisbruik. Reinsma spreekt bij Van de Puttes filosofie van een *trias economica*. Contracten tussen de boer en de Europese industrieel moesten de laatstgenoemde verzekeren van arbeidskrachten. En de rechten en plichten, vervat in de overeenkomst, moesten de boer beschermen. Omdat hij zich bewust was, dat de ondernemer altijd de sterkste partij was, had hij een rol voor de ambtenaar ingeruimd in zijn systeem. Deze moest de zaken reguleren en de landbouwer beschermen tegen de 'sterkere' ondernemer. Van de Putte was volgens Reinsma tot de overtuiging gekomen, dat de overheidsdienaar het beste de Javaan kon beschermen, door zijn ervaringen in Indië. De ambtenaren waren altijd jaloers op de goed verdienende producent en wilden daarom maar wat graag een suikercontractant of een tabaksplanter controleren. Overigens zou Van de Putte als bewindsman van Koloniën in 1864 met de invoering van het zogenaamde 'groot-ambtenaarsexamen' (zie hoofdstuk 6) een omwenteling te

⁵⁰³ Van de Putte, *Uitbesteding van suikercontracten*, 52-54; J.D. van Herwerden, *Java, voorheen, tegenwoordig en in de toekomst; in verband met het concept-reglement op het beleid der regering van Nederlandsch-Indië* ('s Gravenhage 1854) 50.

⁵⁰⁴ R. Reinsma, 'De autobiografie van Jan Jacob Rochussen (1797-1871)', *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap* 73 (1959) 133.

⁵⁰⁵ Fasseur, *Kultuurstelsel*, 144.

weeg brengen in de selectie van de leden van het Binnenlands Bestuur. De kwaliteit van de ambtenaar en hun aantal moesten vergroot worden om de boer indien nodig beter te beschermen en daarmee vrije arbeid mogelijk te maken.

In Van de Puttes filosofie van de *trias economica* paste volgens Reinsma niet alleen een beschermend en controlerend gouvernement en een industrieel, die zeker was van zijn contract, maar bovenal een werknemer, die, zoals hierboven al uitgebreid beschreven, economisch zoveel mogelijk onafhankelijk werd gemaakt.⁵⁰⁶ In 1864, toen Van de Putte al een jaar minister was, beproefden de liberale gouverneur generaal L.A.J.W. baron Sloet van de Beele (1861-1866) en de spoorwegingenieur J.P. de Bordes (1817-1899) de vrije arbeid bij de aanleg van de spoorlijn van Samarang naar de Vorstenlanden. Sloet liet de bevindingen lezen aan Van de Putte. De ingenieur had de arbeiders verdeeld in ploegen en gaf aan de *mandoers* commissie voor het geleverde werk. De opzichters zouden de luiers vervangen en de mannen motiveren om zoveel mogelijk werk te verrichten. Ze kregen per kuub grond betaald en het was volgens De Bordes een lust om de arbeiders te zien werken. Hij had deze eerste spoorverbinding in Indië aangelegd zonder hulp van het gouvernement bij het verschaffen van arbeidskrachten. Voor De Bordes, die door de Javanen 'generaal *Kareta api*' (= generaal spoorweg, pc) genoemd werd, werkten, ook 's nachts in de maneschijn, drie honderd mannen, waarvoor hij zelfs een *kampong* had laten aanleggen.⁵⁰⁷ Dit zal voor Van de Putte opnieuw een bevestiging geweest zijn van de voordelen van vrije arbeid. De ingenieur stelde zich in de ogen van Van de Putte redelijk op ten aanzien van zijn personeel. De 'sterkere' Europese ondernemer zou volgens Van de Putte niet gaan manipuleren, maar zou zich in de regel opstellen zoals ieder rationeel denkend mens zou doen in die positie, namelijk met zijn eigenbelang rekening houden volgens de geldende economische wetten.⁵⁰⁸ Deed de fabrikant dat niet, dan was er altijd nog de goed opgeleide ambtenaar om alles in banen te leiden.

Zijn denkbeelden had hij in isolement gevormd en ze waren grotendeels op zijn praktische ervaringen gebaseerd. Hij had de nodige boeken, onder andere op economisch en educatief gebied op zijn veranda doorgenomen, tot een bredere theoretische visie had dat bij hem echter niet geleid. Zijn politieke doelen, waarmee hij in 1859 de eerste keer aan de verkiezingen deelnam, waren heel concreet. Deze praktische benadering was heel goed te verklaren, want hij had slechts een paar jaar nautische opleiding genoten en tot zijn terugkeer in Nederland had hij weinig intellectuele uitdaging gehad. Op de Oost-Indiëvaarders kon hij zijn geestelijke energie alleen kwijt door te lezen en ook op zijn ondernemingen was het personeel intellectueel niet interessant voor hem. Prikkelende politieke discussies kon hij slechts sporadisch voeren, bijvoorbeeld als hij wel eens in Batavia was op receptie bij een hogere ambtenaar zoals Hora Siccama of op zijn veranda als hij bezoek had van de assistent-resident Caspersz. Op intellectueel-politiek gebied was hij dus bijna geheel op zichzelf terug geworpen en kan hij zonder meer selfmade genoemd worden. Het ontbreken van een tastbare politieke context en klankbord op zee en in het binnenland van Java was natuurlijk niet bevorderlijk voor de vorming van abstracte denkbeelden. Het maakte een plaatsbepaling in het politieke speelveld er voor hem niet eenvoudiger op. Wat het laatste betreft waren de smaken in die tijd

⁵⁰⁶ R. Reinsma, 'Sociaal-economische denkbeelden' 69.

⁵⁰⁷ AStGR J.P. de Bordes aan L.A.J.W. Sloet van de Beele, 22 maart 1864; L.A.J.W. Sloet van de Beele aan I.D. Fransen van de Putte, 28 april 1864; N.G. Pierson, *Koloniale politiek* (Amsterdam 1877) 327-329; J.F.W. Conrad, 'Levensbericht van J.Ph. de Bordes', *Handelingen en mededeelingen van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden, over het jaar 1899-1900* (Leiden 1900) 287.

⁵⁰⁸ Zo haalt Pierson, net als Van de Putte, de werkzaamheden rond de bouw van de spoorweg onder leiding van De Bordes aan als schoolvoorbeeld van de werking van de vrije arbeid. J.G.S.J. van Maarsseveen, 'N.G. Pierson (1839-1909)', *Van Thorbecke tot Telders. Hoofdpersonen uit de geschiedenis van het Nederlandse liberalisme vóór 1940* (Assen/Maastricht 1993) 104; Pierson, *Koloniale politiek*, 327-329. Een geestverwant vond Van de Putte deels in de dominee W.R. van Hoëvell (1812-1879), die net als hij een lans brak voor de verkoop van land aan particulieren op Java. Van Hoëvell toonde zich overigens geen voorstander van de suikercontracten. De Javaanse boeren verloren volgens hem door de teelt van exportgewassen te veel areaal aan rijstvelden. Dr. W.R. van Hoëvell, *Bedenkingen tegen de Minister van Koloniën aan de Tweede Kamer der Staten Generaal omtrent den verkoop van landen op Java* (Groningen, 1849) 12.

overigens nog niet erg gevarieerd. Parlementariërs werden ofwel tot de conservatieven ofwel tot de liberalen gerekend. Sommigen konden conservatief-liberaal of reactionair-conservatief genoemd worden maar de katholieken en protestanten waren in de jaren zestig nog niet zelfstandig. De katholieken kozen voorsnog de kant van de liberalen, wat ze de naam 'papo-Thorbeckianen' bezorgde.⁵⁰⁹ De protestanten stonden aan conservatieve zijde. De liberale geloofsgenoten waren in hun ogen exponenten van de gedachten van de Franse revolutie en te vrijzinnig, met name inzake de scheiding van kerk en staat.⁵¹⁰ Op de details van deze verscheidenheid wordt in hoofdstuk 7 ingegaan. Hier wordt de tweedeling conservatief versus liberaal voor de helderheid aangehouden. En wie, zoals Van de Putte, voor het liberalisme gekozen had, kon niet om Thorbecke heen, want liberalisme stond gelijk aan Thorbeckianisme (zie hoofdstuk 6). De vader van de grondwet van 1848 deelde onder de liberalen de lakens uit in de tijd dat Isaäk politiek actief werd. Als Van de Putte een Kamerzetel ging bezetten dan was hij, of hij wilde of niet, een Thorbeckiaans koloniaal specialist.

De Leidse hoogleraar Simon Vissering (1818-1888) was de meest vooraanstaande staathuishoudkundige die direct verbonden kon worden met het doctrinaire liberalisme van Thorbecke. Vissering zag de individuele behoeftebevrediging door arbeid als een natuurwet, waarin het eigenbelang van het individu meteen het algemeen belang diende.⁵¹¹ Deze klassieke of doctrinaire liberale gedachten deelde Van de Putte met Vissering en Thorbecke, maar dan wel in een koloniaal jasje gestoken. Want waar de klassieke liberalen de arbeiders en boeren als volwassen en zelfstandig handelende mensen zagen, benaderde Isaäk, zoals de meeste van zijn tijdgenoten in Indië, de inheemse economische spelers als personen die allereerst 'opgeleid' moesten worden tot *homo economicus*. Van de Putte zag de *tani* gewoonweg nog in een vroeger stadium van ontwikkeling dan de Nederlandse evenknie. Maar het was volgens hem zaak beiden snel op gelijke hoogte te krijgen. Van de Putte wilde daaraan sturing geven, de natuurwet werd zo een handje geholpen. Eigendomsrecht voor de boeren en een moderne ambtenaar die de Javanen beschermde tegen de Europese ondernemer en het inheemse bestuur. Zonder deze bemiddeling en protectie maakte de boer in zijn ogen geen kans meer welvaart te krijgen. Geen sociale wetgeving maar een beperkte vorm van inmenging. Hij was een doctrinair liberaal 'light' die een positie tussen staatsonthouding en bemoeienis innam.

Van de Putte had zich - achteraf gezien - al vanaf zijn komst op Java voorbereid op een politieke loopbaan. Hij had gedurende zijn tienjarig verblijf in Indië een eigen politiek programma ontwikkeld, hoewel hij ook ideeën van een conservatieve oud-ambtenaar overgeschreven lijkt te hebben, waarvan de overgang van gedwongen naar vrije arbeid als kern omschreven kan worden. Zocht Multatuli het probleem bij de regenten en de *wedono's*, zoals die van Lebak, die door hun 'knevelen' de groei van de welvaart en de vrijheid van arbeid van de boeren in de weg stonden, voor Van de Putte waren de dorpschefs in dit opzicht de boosdoeners. Hij zag blijkbaar zijn eigen manipulerende rol via de assistent-resident en de *wedono's* als een noodzakelijk kwaad en niet als corruptie of vriendjespolitiek. De Nederlandse ambtenaren, de ondernemers en de boeren waren pijlers van de koloniale economie en samenleving volgens Van de Putte. De *desa*chefs daarentegen hielden door hun machtsmisbruik de boeren en hun gezinnen en de ondernemers in hun greep en frustrerden daarmee vooruitgang op Java. De macht en invloed van de dorpschefs konden en moesten volgens hem geneutraliseerd worden. Dat zou de ambtenaren en de ondernemers niet meer dwingen hun toevlucht te nemen tot vermeend corrupt gedrag en vriendjespolitiek in de vorm van *prentah's*, maar dan moesten de boeren volledig eigendomsrecht op hun deel van de dorpsgrond krijgen. Er verdween dan geen geld meer in de zakken van de *lurah's* waardoor de dorpselingen gemotiveerd zouden worden om voor de ondernemer te planten. Dat zou de welvaart van de inheemse bevolking vergroten en niet in de laatste plaats ook de portemonnee

⁵⁰⁹ R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Zeist 1995) 152.

⁵¹⁰ Ibidem, 20.

⁵¹¹ Dudink, *Deugdzam liberalisme*, 51.

van de industrieel vullen. In de tabak waren de boeren veel vrijer dan in de suiker. Door het directe contact tussen boeren en Europese ondernemers kon een rationeel functionerende economie, zonder *prentah's*, opgebouwd worden. Van de Putte had in zijn politieke concept een goed opgeleide ambtenaar voor ogen die niet alleen op de *lurah* maar ook op de sterkere westerse fabrikant toezicht hield. Zo werd iedereen er beter van, niet in de laatste plaats de boer, want het belang van de kleine man ging hem aan het hart. De boeren hadden al die jaren goed voor hem gewerkt en daardoor bijgedragen aan zijn succes en rijkdom. Hij voelde zich verantwoordelijk.

Van de Putte had, door zijn kersverse ervaringen uit de praktijk, het idee dat hij een bijdrage aan het debat kon leveren op het Binnenhof. De koloniale liberale specialisten in de Kamer, Duymaer van Twist en Van Hoëvell, waren in zijn ogen te naïef en te theoretisch en onderkenden te weinig de ondermijnende invloed van de dorpschoude. Hij had zelf tien jaar met de boeren en de *desahoude* gewerkt en hij dacht vanuit de praktijk. Hij was ervan overtuigd dat de Haagse politiek zijn realistische kijk op de zaken goed kon gebruiken. Zo had hij ondanks zijn politieke onervarenheid het zelfvertrouwen opgebouwd onmisbaar in de Tweede Kamer te zijn.